

Hadis İlimlerinin Tadrîsâtı Açısından Osmanlı Dârulhadisleri

Kadir Ayaz*

The Ottoman Dar al-Hadiths from the Point of Education of Hadith Sciences

Abstract ■ In the Islamic world, *dar al-hadith* madrasas also known as hadith specialization madrasas, are special qualified educational institutions established for the purpose of systematic hadith education. The first dar al-hadith was founded in Damascus in the 12th century, and within a short time spread to various parts of the Islamic world. The dar al-hadith entered the educational and cultural life of Anatolia in the first half of the 13th century with the opening of Çankırı Dar al-Hadith. Under the Ottomans the Edirne Dar al-Hadith, founded in the 15th century, and Süleymaniye Dar al-Hadith, founded in the 16th, were at the top of the madrasa hierarchy. Research into the dar al-hadith curriculum has become increasingly common in the field of Ottoman hadith studies. Although we have many written documents and sources that provide information about the general madrasa curriculum, so far we have not found anything substantial about the specific curriculum in Ottoman Dar al-Hadith madrasas. In this study we will provide an initial analysis of extant sources to examine the quality and efficiency of hadith education in the high-ranking institutions of Edirne and Süleymaniye Dar al-Hadith.

Keywords: Ottoman, Dar al-Hadith, Hadith Education.

Giriş

Hadis okulları olarak bilinen dârulhadisler, Osmanlı eğitim kurumları arasında önce Edirne daha sonra Süleymaniye Dârulhadisi ile en üst düzeyde temsil imkanı bulmuştur. Ancak İstanbul ve çevresindeki ilmî muhitte hadis ilimleri, dârulhadislerden bağımsız olarak, XVII. yüzyıldan itibaren İstanbul ile Şam, Mısır ve Hicaz arasında gidip gelen âlimlerin ilmî faaliyetleri sayesinde gelişmiştir.

* Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi.

Osmanlı medreselerinde kuruluştan itibaren Sa'düddin Taftazânî (793/1390) ve Seyyid Şerîf Cürcânî (816/1413) başta olmak üzere Râzî geleneğinin önde gelen isimlerinin eserleri okunmuş, medrese eğitim ve öğretimi de bu gelenek çerçevesinde şekillenmiştir.¹ Yine ilk dönemlerden itibaren üst düzeydeki bürokratik makamlarda ve yüksek pâyeli medreselerde bu geleneğe mensûb âlimler görev almışlardır. Bu da, Büyük Selçuklulardan beri İran - Semerkant hattında gelişme gösteren usûlûd-din ağırlıklı düşünce sisteminin idârî ve siyâsî anlamda kurumların ve devlet mekanizmalarının ihtiyacını karşılayacak nitelikte olmasından kaynaklanmaktadır.² Diğer bir ifade ile, devletin kuruluşu ve medeniyetin inşâsı aşamasında hukuka duyulan ihtiyaçla beraber, Râzî mektebinin birikimini taşıyan âlimler Osmanlı idârî mekanizmalarında önemli bir yer elde etmişlerdir. İlk Osmanlı medresesi olan İznik Medresesi'nin ilk müderrisi, Dâvûd-ı Kayserî (751/1350-1351), aynı medresenin müderrislerinden Alâüddin Esved (800/1397), meşhur Molla Fenârî (834/1430-31) ve onun yanında ilmî tahsîlini tamamlayan Molla Yegan (841/1437) ile onunda talebesi ve ilk İstanbul kadısı olan Hızır Bey (863/1459) Râzî mektebine müntesib âlimlerdir. Sonraki dönemde de ilmî hayatta mütemeyyiz bir mevkiye sahip olan Molla Lutfî (900/1494-95), İbn Kemâl (940/1534) ve Ebussuud Efendi (982/1574) gibi âlimler, hoca – talebe ilişkisi içerisinde bağlandıkları Râzî mektebinin Devlet-i Aliyye'deki en önemli temsilcileri olmuşlardır.³ Öte yandan Sahn müderrislerinin birçoğu yukarıda zikredilen ulemâdan ders almışlardır. Hatta Taşköprizâde (968/1561), Nev'izâde Atâî (1045/1635) ve Şeyhî Mehmed Efendi'nin (1144/1731) hâl tercümelerini verdikleri yaklaşık 1200 civarındaki ilim adamı, yukarıda zikredilen ünlü âlimlerden veya onların talebelerinden ders görüp himmetleriyle ilmiye mesleğine girmişler ve Sahn'ları da geçerek mühim mevkilere ulaşmışlardır.⁴

Osmanlı alimleri Râzî geleneğinden tevârüs ettikleri usûlûd-din ağırlıklı ilmî birikimleri ile beraber, idârenin hukûkî problemlere çözüm üretilmesi noktasındaki beklentileri ve medrese müfredâtında uygulanan programların da etkisi ile

1 Lekesiz, M. Hulûsi, "Osmanlı İlmî Zihniyeti: Teşekkülü, Gelişmesi ve Çözülmesi Üzerine Bir Tahlil Denemesi," *Türk Yurdu*, XI, 49 (Eylül-1991), s. 24; Bkz. Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Büyük Osmanlı Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 7. bs., trs., I, 520.

2 Bkz. Ocak, Ahmet Yaşar, "Klasik Dönem Osmanlı Düşünce Hayatı", Hasan Celal Güzel v.dğr. (ed.), *Türkler*, 2002, XI, 21; Unan, Fahri, *Kuruluşundan Günümüze Fâtih Külliyesi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2003), s. 334-335.

3 Unan, *Fâtih Külliyesi*, s. 335; Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devletinin İlmîye Teşkilâtı* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1998), s. 76; Ocak, s. 21; Lekesiz, s. 23.

4 Unan, *Fâtih Külliyesi*, s. 335.

fıkıh ve kelim ağırlıklı çalışmalara önem vermişler ve daha çok bu iki konuda ürün vermişlerdir.⁵ Bu kanaati, Osmanlı alimlerinin ilmî çalışmalarının tasnifi üzerine yapılan çeşitli araştırmaların sonuçları da teyid etmektedir. Bunlardan biri, *eş-Şekâiku'n-Nu'mâniyye*'deki Osmanlı âlimlerinin ilmî çalışmaları üzerine yapılan bir araştırmadır. Buna göre; XIV-XVI. yüzyıllar arasındaki şerh, haşiye ve ta'lik türündeki eserlerden ilk sırada % 26.6 ile fıkıh, ikinci sırada da %25.3 ile kelim ve akâid çalışmaları gelmektedir. Öte yandan hadis çalışmalarının oranı ise %2.2'dir.⁶ Yine 1470-1730 yılları arasında Sahn-ı Semân'da görev yapan müderrislerin eserlerinin sayısal bir sınıflamaya tâbî tutulduğu bir başka araştırmada da, fıkıh ve kelim çalışmalarının yüksek oranı dikkat çekmektedir. Bu araştırma sonucuna göre; şerh, hâşiye, tasnif ve tercüme türündeki 336 eserden % 38'i fıkıh, % 19'u akâid - kelâm, % 16.3'ü tefsir, % 3'ü ise ahlâk ve tasavvufu ilgili olup, yalnızca % 1.8'i yani 6 çalışma hadisle ilgilidir. Geriye kalan % 22'lik kısım da tasnif (derleme, mecmûa) ve tercüme nev'inden olup bunların mühim bir bölümü fetvâ mecmûalarından oluşmaktadır.⁷ Bu veriler, idârenin hukuka duyduğu ihtiyacın ve ulemânın birikimlerinin birbirinden bağımsız olmadığını ve bu iki durum arasında sıkı bir ilişki olduğunu açıkça göstermektedir.⁸

Öte yandan Dâru'l-hilâfe başta olmak üzere Anadolu'da dâruhadislerin sayısal açıdan epeyce fazla olması hatta Süleymaniye Dâruhadisi'nin medreselerin en üst basamağında bulunması, Osmanlılarda yüksek seviyede hadis eğitim programlarının uygulandığı yönünde bir takım kanaatlere yol açmış ve dâruhadislerde hadis ilimlerinin yoğun bir program çerçevesinde tedris edildiği söylenelemiştir.⁹ Hatta bu yorumlar, dâruhadislerin İslâm müesseseleri içerisinde temsil ettiği

5 Ocak, s. 19-21; Unan, *Fâtih Külliyesi*, s. 366, 370, 378-379; Lekesiz, s. 23, 24, 29-30. Merkezi otorite özellikle Fatih döneminde usûl ve kelama dair tartışmaları desteklemiş ve bu yöndeki çalışmaların önünü açmıştır. Bkz. Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilâtı*, s. 24 (dipnotta). İncalcık, Halil, "Mehmed II", İA, VIII, 534. Hatta Fatih döneminde başlatılan *Tebâfüt* etrafındaki tartışmaların XVIII. yüzyıla kadar sürdürüldüğü görülmektedir. Ocak, s. 19.

6 Lekesiz, s. 30.

7 Aynı araştırmada telif türündeki çalışmalar da incelenmiştir. Yaklaşık üç asırlık bir dönemde kaleme alınan telif türündeki 234 eserden % 61.7'sini dinî içerikli çalışmalar oluşturmaktadır. Bunların; % 20.5'i fıkıh, % 10.7'si akâid - kelâm, % 6'sı tefsir, % 4.7'si ahlâk, % 6'sı dinî içerikli risâleler, % 13'ü de dinî içerikli olduğu tahmin edilen ancak konuları tam olarak tesbit edilemeyen çalışmalardır. Bu kadar uzun dönemde Sahn medreselerinde görev yapan âlimlerin hadisle ilgili telif ettiği eser sayısı yalnızca bir adettir. Unan, *Fâtih Külliyesi*, s. 362, 363.

8 Unan, *Fâtih Külliyesi*, s. 366.

9 Bkz. Yıldırım, Selahattin, *Osmanlı Dönemi Anadolu Muhaddisleri (Hicri VII-IX. Asır)*, (doktora tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1994, s. 34, 43; Karacabey, Salih, "XV

kurumsal kimliğe atıf yapılarak da desteklenmiştir.¹⁰ Fakat yukarıda da görüldüğü gibi, Osmanlı alimlerinin fıkıh ve kelam ile ilgili çok sayıda ilmî çalışmaları bulunmasına rağmen, hadis ile ilgili eserlerinin çok az olması, Osmanlı dâruhadislerinin İslâm müesseseleri içerisinde hadis okulları olarak bilinen medreselerden daha farklı bir konumda olduğu yönünde bir takım düşünceleri akla getirmektedir. Doğrusu bu düşüncüyü, son dönem Bâyezid Ders-i âm Müderrislerinden Şevketî Efendi (1934)'nin, *Medâris-i İslâmiyye Islahat Programı*'nda Süleymaniye Dâruhadisi ile ilgili dile getirdiği açıklamaları da desteklemektedir. Şevketî Efendi konuyla ilgili tesbitlerini şu şekilde dile getirmiştir: “*Dâruhadisler, tıp medresesi, hendese medresesi unvaniyle tahsilin tefrikini ispat edecek bir takım mebâninin vücudu; ihtisas tarzının bir aralık bizde de zuhurunu gösterirse de, lâyük olduğu vehile takdir edilemediğinden paydar olamamıştır*”¹¹

Dâruhadislerin sayısal çokluğuna veya kurumsal kimliğine matuf değerlendirilmeler -müfredâtı hakkında tarihi vesîka ve belgelere sahip olmadığımız- bu medreselerin hadis çalışmalarına ne ölçüde katkı sağladığının tesbiti konusunda yeterli olmamıştır. Dâruhadislerin değerlendirilmesinde, kurumsal kimliğe atıftan ziyâde, Osmanlı coğrafyasının sahip olduğu ilmî ve kültürel alt yapının dikkate alınması, sağlıklı neticelere ulaşılması açısından önemlidir. Bu manada dâruhadis müderrislerinin rivayet ilimleri konusundaki birikimi, bölgenin hadis kaynakları açısından alt yapısı ve bunların Osmanlı coğrafyasındaki tarihçesi ile müderrislerin hadis konusunda kaleme aldığı eserlerin eğitim – telif bağlamında tahlil edilmesi, dâruhadislerdeki hadis programlarının niteliğinin belirlenmesine önemli ölçüde katkı sağlayacaktır. Bu çalışmada, öncelikle Osmanlı

ve XVI. Asır Osmanlı Medreselerinde Hadis Öğretimi,” *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, IV, 4 (1992), s. 233-234.

10 Bkz. Gül, Ahmet, *Osmanlı Medreselerinde Eğitim-Öğretim ve Bunlar Arasında Dâru'l-Hadislerin Yeri* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1997), s. 137-138; Özağar, Mehmet Emin, “Osmanlı Eğitim, Kültür ve Sanat Hayatında Hadis”, Hasan Celal Güzel v.dğr. (ed.), *Türkler*, 2002, XI, 359; Yıldırım, Selahattin, “XVII. Yüzyıl Osmanlı Muhaddisleri ve Eserleri”, *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, 14 (İstanbul, 2004), s. 152-153; Karacabey, Salih, “Hadis Öğretiminde Medrese ve Dâru'l-hadislerin Yeri”, *Anadolu'da Hadis Geleneği ve Dâru'l-hadisler*, (2011), s. 229-230; Memiş, İbrahim, “Anadolu Hadis Geleneğinde Edirne Dâru'l-hadisinin Yeri”, *Anadolu'da Hadis Geleneği ve Dâru'l-Hadisler*, (2011), s. 121.

11 Şevketî Efendi, Eşrefzâde, *Medâris-i İslâmiyye Islâhât Programı*, (İstanbul: Hürriyet Matbaası, 1329), s. 4. Atay, *Medâris-i İslâmiyye Islâhât Programı* adlı risâlenin; 1911 tarihinde Şevketî Efendi tarafından yayımlanan, sonra da Şeyhulislam Musa Kâzım (1920) tarafından Sadrazamlığa bir tezkire olarak sunulup kitapçık halinde basılan ve şimdi elimizde bulunan *Medaris-i İlmiye Islahat programı* adlı risâle olabileceğini söylemektedir. Atay, s. 237, 238.

dâruhadislerinin diğer medreselerden farklı bir müfredâta sahip olup olmadığı konusu incelenecek, daha sonra da Edirne ve Süleymaniye dâruhadislerinin vakfiyelerindeki şartlar, kütüphanelerindeki hadis kitapları ve müderrislerinin ilmî çalışmaları tetkik edilerek, ilmî muhit - tedris - te'lif bağlamında hadis okulu olarak bilinen dâruhadislerdeki hadis eğitiminin yeterliliği ve verimliliği konusunda bir sonuca ulaşmaya çalışılacaktır.

I. Osmanlı Dâruhadisleri ve Hadis Eğitimi

Osmanlı Devletinde ulemâ sınıfını oluşturan ilim adamları medreselerde yetişiyordu. Medreselerden mezûn olan bir talebe, müderrislikten başlayarak bürokrasinin içerisinde üst kademe görevlere kadar yükselebiliyordu.¹² Medreselerin hiyerarşik yapısının en üst basamağında yüksek pâyeli dâruhadisler bulunmakta, yargı ve eğitim kurumlarının ihtiyaç duyduğu üst düzey bürokratlar da bu medreselerden temin edilmekteydi.¹³ Bu manada önceleri -bir süreliğine- Edirne ve daha sonra Süleymaniye Dâruhadisi, yüksek seviyedeki bürokrat okulları olarak medreselerin en üst basamağında yer almışlardır.¹⁴

A. Andolu'da ve Osmanlı'da Dâruhadisler

Osmanlı medrese sisteminin en üst basamağında yer alan ve hadis ihtisas medreseleri olarak bilinen dâruhadislerin İslâm dünyasında ilk ortaya çıkışı hicrî VI, milâdî XII. asra rastlamaktadır. Önceleri "mecâlis" adı verilen büyük toplantılarda icra edilen hadis dersleri, bu ilme verilen ehemmiyete mebnî tesis

12 Unan, Fahri, "Klasik dönem Osmanlı medreselerinde eğitim üzerine yapılmış çalışmalara dair bir bibliyografya dememesi", *Dîvân İlmi Araştırmalar*, 18 (2005/1), s. 92; Halaçoğlu, Yusuf, *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilâtı ve Sosyal Yapı* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2007), s. 137-138.

13 Bkz. Emin Bey, "Tarihçe-i Tarık-i Tedris", *İlmiyye Sâlnâmesi*, 1334, s. 649; Uzunçarşılı, *İlmiyye Teşkilâtı*, s. 38.

14 Yardım, Ali, "Osmanlı Devrinde Dâruhadisler", Güler Eren (ed.), *Osmanlı*, 1999, VIII, 172; Uzunçarşılı, *İlmiyye Teşkilâtı*, s. 3, 38; Yıldırım, Selahattin, *Osmanlı İlim Geleneğinde Edirne Dâruhadisi ve Müderrisleri* (İstanbul, 2001), s. 42, 43, 56. Osmanlılarda birçok dâruhadis medresesi bulunmakla beraber, bunlar arasında önce Edirne daha sonra Süleymaniye Dâruhadisi yüksek pâyeli medreseler olarak hizmet vermişlerdir. Uzunçarşılı, Süleymaniye Dâruhadis müderrislerinin yüksek mevkiini şöyle açıklamıştır: "Dâru'l-hadis medresesi üstünde müderrislik olmayıp buranın müderrisi arzu ettiği takdirde mahreç mevleviyetleri denilen Kudüs, Halep, Eyüp, Selânik, Tırhala, Yenişehir, Galata, İzmir, Sofya, Trabzon ve Girid kadınlılarından birisine tayin olunurdu." Uzunçarşılı, *İlmiyye Teşkilâtı*, s. 38.

edilen hadis medreselerinde/dâruhâdislerde daha sistemli bir şekilde tedris edilmeğe başlamıştır.¹⁵ İslâm dünyasındaki ilk dâruhâdis, XII. asrın ikinci yarısında Nureddin Zengi (541-569/1146-1174) tarafından 563/1169 yılında Dımaşk'ta inşâ edilmiş, kurucusuna nisbetle Nûriyye ismi ile anılmıştır.¹⁶ Nûriyye'nin ardından, Dımaşk'ta yeni dâruhâdisler kurulmuştur. Bunlar arasında el-Melikü'l-Eşref Musa'nın yaptırdığı Eşrefiyye Dâruhâdisi'nin ayrı bir yeri vardır. Zira 630/1232'de açılan Eşrefiyye'nin (Cevvâniyye)¹⁷ meşihatına büyük muhaddis İbnü's-Salah tayin edilmiş ve kısa sürede büyük üne kavuşan darulhadiste İbnü's-Salah'dan sonra İbn Rezîn, Nevevî, İbn Hallikân, Ebû Şame el-Makdisî ve İbn Hacer el-Askalânî gibi meşhur alimler görev almıştır.¹⁸ Dımaşk'tan sonra, 621/1224 tarihinde el-Melikü'l-Kâmil Nâsirüddin tarafından Kahire'de Kâmilîyye, Abbasi halifesi el-Mustansır Billâh tarafından Bağdat'ta Mustansırıyye Dâruhâdisi inşâ edilmiştir. Bunlardan sonra da İslâm coğrafyasının çeşitli bölgelerinde hadis ihtisas okulları açılmaya devam etmiştir.¹⁹

İlk defa XII. asrın ikinci yarısında Şam'da kurulan ve XIII. asırdan itibaren yaygınlaşmaya başlayan dâruhâdisler, çok geçmeden daha XIII. asrın ilk yarısında Çankırı Dâruhâdisi'nin (640/1242) inşâ edilmesiyle, Anadolu eğitim ve kültür hayatındaki yerini almaya başlamıştır. Çankırı Dâruhâdisi'nden sonra Anadolu'da, Konya İnce Minare Dâruhâdisi (678/1279) ve Erzurum Ahmediye Dâruhâdisi (714/1314) açılmıştır.²⁰ Şam ve Mısır'daki ilk örnekleri ile eş zamanlı

15 Okiç, M. Tayyib, *Bazı Hadis Meseleleri Üzerinde Tetkikler* (İstanbul: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1959), s. 105.

16 Yardım, "Osmanlı Devrinde Dâruhâdisler," s. 164. Nebi Bozkurt, Nureddin Zengi tarafından yaptırılan dâruhâdisin, kitâbesi mevcut olmadığı için tarihinin bilinmediğini, fakat Fransız müsteşiriki Nikita Eliseeff'in dâruhâdisin yapımı ile ilgili 566/1170 tarihini tesbit ettiğini dile getirmiştir. Bkz. Bozkurt, Nebi, "Dâruhâdis", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 1993, VIII, 528.

17 Dımaşk'ta el-Melikü'l-Eşref tarafından 630 ve 634 tarihlerinde arka arkaya el-Eşrefiyyetü'l-Cevvâniyye ve el-Eşrefiyyetü'l-Berrâniyye adıyla iki dâruhâdis açılmıştır. İbnü's-Salah'ın görev yaptığı dâruhâdis Cevvâniyye'dir. Bozkurt, "Dâruhâdis," s. 528.

18 Bozkurt, "Dâruhâdis," s. 528.

19 Yardım, "Osmanlı Devrinde Dâruhâdisler," s. 164-165; Bozkurt, "Dâruhâdis," s. 528-529.

20 Yardım, "Osmanlı Devrinde Dâruhâdisler," s. 165. Yardım, Sivas'taki Gök Medrese'nin dâruhâdis olarak tanıtımı ile ilgili şöyle bir düzeltmeye yer vermiştir: "*Daha önce yayımladığımız bir makalede Sivas'daki medreseler içinde "Gök Medrese"nin dâruhâdis olduğu yönünde bir değerlendirme yapılmıştı. Ancak bu medresenin Vakıflar Genel Müdürlüğü 604 numaralı vakıf defterinin 67. sahifesi ve 90. sıra numarasında kayıtlı vakfiyesi incelenince, Gök Medrese'nin "Fıkıh ve Hilâfiyât" öğretimine tahsis edilmiş bir medrese olduğu anlaşılmıştır.*" Yardım, "Osmanlı Devrinde Dâruhâdisler," s. 174 (dpt). Ali Yardım'ın "*daha önce yayımladığımız bir makalede*"

olarak Anadolu'da dârulhadislerin açılması, Selçukluların ve Beyliklerin İslâm dünyası ile sıkı bir irtibat içerisinde olduğunu ve ilk dönem ilim merkezlerindeki her türlü gelişmenin yakından takip edildiğini göstermektedir.

Kadîm ilim merkezleri ile eğitim-öğretim müesseseleri cihetinden yakın bir ilişki içerisinde bulunan Anadolu Selçukluları'ndaki hadis çalışmalarının durumu şu ana kadar tam olarak aydınlatılmış değildir. Konuyla ilgili araştırma yapan Topaloğlu, Selçuklular döneminde Anadolu'ya nisbetle meşhur bir muhaddisin tespit edilemediğini belirtmektedir.²¹ Öte yandan Muhyiddin İbn Arabî ve sonrasında onun talebesi Sadreddin Konevî'nin kitaplarını ve Konya kütüphanelerindeki bazı kitapların sırtındaki semâ kayıtlarını tetkik eden Koçkuzu, Anadolu Selçuklularının medreselerinde –kuvvetli bir ihtimalle – Osmanlılardan daha üst düzeyde hadis okutulduğunu dile getirmiştir.²² Doğrusu bu tesbitleri, Anadolu Selçukluların devamı mahiyetindeki Beylikler döneminde Tire, Konya, Sivâs ve Erzincan yöresinde yaşamış âlimlerin *Mesâbîhu's-Sünne* ve *Meşâriku'l-Envâr* adlı hadis kitapları üzerine kaleme aldıkları şerhler ile gençlik yıllarında Sivas, daha sonra İzmir'in Ayasuluk (Selçuk) ilçesinde yaşamış olan Şihâbuddin es-Sivâsî (821/1418)'nin *Riyâdu'l-Ezhâr fî Cilâi'l-Ebsâr*²³ isimli hadis usûlü çalışması da teyid etmektedir. Ayrıca Beylikler Dönemi'nde hadis usûlü ile ilgili bir çalışmaya rastlanılmasına rağmen, XV. asırda Osmanlılarda bu neviden bir çalışmanın tesbit edilememesi dikkatlerden kaçmamaktadır.²⁴

Anadolu'da ilk örneklerini Selçuklular ve Beylikler döneminde gördüğümüz dârulhadisler, bölgede hâkimiyeti ele geçiren Osmanlılarda beylikten devlete geçişin müessisi olan I. Murat döneminde (1360-1389)²⁵ Çandarlı Hayreddin Paşa

ifadesi ile düzeltme yaptığı makalesi için bkz. Yardım, "Dârulhadis (Anadolu Selçukluları ve Osmanlılar'da Dârulhadis)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 1993, VIII, 530. Ayrıca bazı araştırmalarda Sivas Çifte Minâreli Medrese'nin dârulhadis olarak tanıtıldığını belirten Yardım, konuyla ilgili açıklamaların; yazılı bir belgeye bağlı olarak değil, sâdece "*balk arasındaki yaygın söylentiye*" göre yapıldığını belirtmiştir. Yardım, "Osmanlı Devrinde Dârulhadisler," s. 165.

21 Topaloğlu, Nuri, *Selçuklu Devri Muhaddisleri* (Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1988), s. 123.

22 Koçkuzu, Ali Osman, *Hadis İlimleri ve Hadis Tarihi* (İstanbul: Dergah Yayınları 1983), s. 358-359.

23 Taşköprizâde, *Şekâik*, s. 22; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, II, 200-201; Demirel, Harun Reşit, "Şihâbuddin es-Sivâsî'nin Hayatı, Eserleri ve Hadis Usûlüne Dair Riyâdu'l-Ezhâr fî Cilâi'l-Ebsâr İsimli Eseri", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, IX/2 (Sivas, Aralık-2005), s. 107-116.

24 Beylikler dönemi hadis çalışmaları için bkz. Ayaz, Kadir, *Molla Gürânî ve el-Keuseru'l-Câri ilâ Riyâdu Ehâdisi'l-Buhârî*, (doktora tezi), Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014, s. 32-40.

25 Emecen, *Osmanlı Klasik Çağında Siyaset* (İstanbul, 2011), s. 77.

tarafından İznik'te açılan dârulhadis ile Osmanlı eğitim kurumları arasına girmiştir. Bu tarihlerde Bursa'da bir başka dârulhadisin varlığından söz edilmektedir. Ancak kaynaklarda dârulhadisin açılış tarihi hakkında kesin bilgi verilmemektedir.²⁶ XIV. asırdaki İznik Dârulhadisi ve hakkında kesin bir bilgi bulunmayan Bursa Dârulhadisi'nden başka, 838/1435'de inşa edilen Edirne Dârulhadisi'ne kadar Osmanlılarda bir başka dârulhadisin varlığı bilinmemektedir.

Erken dönem Osmanlı medreseleri arasında önemli bir yere sahip olan ve yüksek pâyesi ile tanınan ilk dârulhadis, II. Murad tarafından 838/1435 tarihinde Edirne'de inşa edilmiştir.²⁷ Edirne Dârulhadisi, Sahn-ı Semân Medreseleri'nin açıldığı 1470 tarihine kadar medreselerin en üst basamağında yer almıştır.²⁸ Abdurrahman Hibri (1069/1659), Edirne Dârulhadisi'nin yapımını şöyle anlatmaktadır: “*Merhum Ebu'l-hayrât Murad Hân-ı sâni hazretlerinin 833 senesinde nebr-i Tunca kenarında bina ettiği dârulhadis camiidir ki, bir kubbe ve bir minaresi vardır. Bu dahi hadisi şerif nakli için medrese olmak üzere bina olunup sonra camii olmuştur.*”²⁹ Sonraki tarihçiler de dârulhadisin önemini ifade eden açıklamalar serd etmişlerdir.³⁰

Edirne Dârulhadisi'nden sonra Fatih ve II. Bâyezid dönemlerinde az da olsa birkaç dârulhadis yapılmıştır. Kaynaklarda Yavuz Sultan Selim zamanında

26 Kazıcı, Ziya, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, (İstanbul, 2010), s. 366. Bkz. Yardım, “Dârulhadis,” s. 530.

27 Edirne Dârulhadisi'nin inşası ve hizmete açılması ile ilgili farklı tarihler zikredilmektedir. Bkz. Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilâtı*, s. 2; Yardım, “Dârulhadis,” s. 530. Dârulhadisin vakfiyesinde 23 Şaban 838/24 Mart 1435 tarihi yazılmış olup, camiinin kitabesi de aynı tarihi taşımaktadır. Diğer taraftan bu döneme yakın bir zamanda yaşayan Neşri (926/1520 ?) de medresenin yapılışı ile ilgili, vakfiyenin düzenlenmesinden bir ay kadar öncesi olan, 22 Şubat 1435 tarihini vermiştir. Bilge, Mustafa, *İlk Osmanlı Medreseleri* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1984), s. 140-142; Bkz. Baltacı, Cahid, *XV-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2005), II, 873; Krş. Neşri, Mehmed, *Kitâb-ı Cihan-nümâ*, haz. Fâik Reşit Unat ve Mehmed A. Köymen (*Neşri Tarihi*), (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1995), II, 679. Neşri'nin biyografisi için bkz. Özcan, Abdulkadir, “Neşri,” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 2007, XXXIII, 20-22.

28 İpşirli, Mehmet, “Medrese (Osmanlı Dönemi),” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 2010, XXVIII, 327; Uzunçarşılı, *Büyük Osmanlı Tarihi*, I, 523. Bilge de Edirne Dârulhadisi hakkında: “*zamanında bu medresenin en yüksek ilmi pâyede bulunduğunu ve bu durumun uzun müddet devam ettiğini biliyoruz*” diyerek, yüksek pâyesini uzun yıllar koruduğunu belirtmiştir. Bilge, *İlk Osmanlı Medreseleri*, s. 140.

29 Bilge, s. 140.

30 Bkz. Bilge, s. 140-141.

yapılmış bir dâruhadise rastlanmadığı belirtilmektedir.³¹ Fakat Kanûnî'den itibaren dâruhadis yapımında ciddi gelişmeler yaşanmıştır. Özellikle Süleymaniye Külliyesi'nin bünyesinde inşa edilen Dâruhadis (964/1556-57)³², Osmanlı eğitim kurumları içerisinde en yüksek pâyeyi almış ve önceden II. Murad'ın yaptırdığı Edirne Dâruhadisi yüksek seviyedeki mevkiini Süleymaniye Dâruhadisi'ne devretmiştir.³³

Kanûnî'den sonra özellikle III. Murad döneminde yüksek pâyeli dâruhadisler inşa edilirken, XVII. ve ilk yarısı itibarı ile XVIII. yüzyılda dâruhadis sayısında önemli ölçüde artış yaşanmıştır. Bu dönemde açılan dâruhadislerle beraber, XVIII. yüzyıl Osmanlı eğitim kurumları arasında ve özellikle İstanbul'da dâruhadislerin yoğunluğu epeyce artmıştır.³⁴

B. Osmanlı Dâruhadislerinin Tadrîsât Programı

Osmanlı medreselerinin müfredâtına dâir yakın zamanda yapılan araştırmalarda, genel olarak dâruhadislerin programları hakkında pek bilgi bulunmadığı belirtilmekte³⁵, diğer taraftan zaman zaman bu medreselerde bazı hadis usûlü ve nakd-i ricâl kitaplarının okutulduğu öne sürülmektedir.³⁶ Fakat dâruhadislerin programı ile ilgili kesin bir bilgiye sahip değiliz. Bunu birçok araştırmacı da açık bir şekilde dile getirmektedir.³⁷

Şu ana kadar yayımlanan tarihi vesîka ve biyografi kaynaklarında, XIV-XVI. yüzyıllar arasında Osmanlı dönemi dâruhadis ve medreselerde hadis usûlü ve nakd-i ricâl gibi ulûmül-hadis konusunda müstakil bir dersin okutulduğuna

31 Yardım, "Dâruhadis," s. 530.

32 Süleymaniye Dâruhadisi'nin inşası ve hizmete açılması ile ilgili daha detaylı bilgiler için bkz. Çiftçi, Mehdi, *Süleymaniye Dâruhadisi (XVI-XVII. Asırlar)*, (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2013), s. 59-62.

33 Yardım, "Osmanlı Devrinde Dâruhadisler," s. 172; Bkz. Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilâtı*, s. 29.

34 Yardım, "Dâruhadis," s. 531.

35 Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, I, 82; Yardım, "Osmanlı Devrinde Dâruhadisler," s. 172.

36 Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, I, 83; *İslâm Medeniyeti Tarihi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2007), s. 163-164. Bkz. Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilâtı*, s. 29, 38; Yıldırım, *Osmanlı Dönemi Anadolu Muhaddisleri*, s. 43.

37 Bkz. Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, I, 82; Yardım, "Osmanlı Devrinde Dâruhadisler," s. 171, 172; Yıldırım, *Osmanlı Dönemi Anadolu Muhaddisleri*, s. 41; Karacabey, Salih, "Hadis Öğretiminde Medrese ve Dâru'l-hadislerin Yeri," s. 229; Erdem, Elif, "Anadolu'daki Dâru'l-Hadislerin Mahiyeti", *Anadolu'da Hadis Geleneği ve Dâru'l-hadisler*, (2011), s. 185.

dâir referans niteliğinde bir kayıt tesbit edilememiştir.³⁸ İlimler tarihi alanındaki *Miftâhu's-sâ'ade* ve Osmanlı dönemi âlimlerini tanıttığı *eş-Şekâiku'n-nu'maniyye* adlı önemli eserleri ile tanınan Taşköprizâde Ahmed Efendi³⁹'nin okuduğu dersler ve müderrislik döneminde okuttuğu kitaplar, Osmanlı medrese müfredâtı ile ilgili en önemli kaynaklardan biridir.⁴⁰ Taşköprizâde kendi eğitimi ile ilgili verdiği detaylı açıklamasında, Tunuslu Muhammed'den Meğûşî (947/1540) hadis konusunda genel bir icâzet aldığını belirtirken, özellikle *Sabîh-i Buhârî* ve Kâdi İyâd'ın *Şifâ* adlı eserlerinden bir bölüm okuduğunu tasrih etmiştir.⁴¹ Ayrıca babasından Tefsir ve Hadis ile ilgili icâzet aldığını belirten Taşköprizâde, burada kitapların ismini açıklamamıştır. Bunların genel icâzet olması muhtemeldir.⁴² Öte yandan XVI. yüzyılın başında 931/1524-25 tarihinde yirmili Hâşiye-i Tecrid Medresesi'nde müderrisliğe başlayan Taşköprizâde, otuzlu ve kırklı medreselerde *Mesâbih*; kırklı medreselerde *Mesâbih* ve *Meşârik*, kırklı medresenin bir üstü olan ellili ve altmışlı medreselerde de *Sabîhu'l-Buhârî*'yi okuttuğunu detaylı bir şekilde açıklamıştır. Hatta İstanbul'da kırklı Kalenderhâne Medresesi'nde *buyû*' bölümüne kadar okuttuğu *Mesâbih*'i, ellili Koca Mustafa Paşa Medresesi'nde

38 Uzunçarşılı bu konuda ulaştığı sonuçları şu şekilde dile getirmiştir: “Gerek ilk ve orta dereceli medreselerde ve gerek Sahn-ı Seman medreselerinde usûl-i hadis ve hadis dersleri tedris edildiğine dair bir kayda tesadüf edilmemektedir. Yalnız tetimme (dâhil) medreseleriyle Hâriç elli medreselerinde derse başlamadan evvel Meşârik ve Mesâbih veyahut Sabîh-Buhârî ve Müslim'den bir miktar hadis naklolunurdu.” Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilâtı*, s. 28-29.

39 Yavuz, Yusuf Şevki, “Taşköprizâde Ahmed Efendi,” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 2011, XL, s. 151.

40 Osmanlı medrese müfredâtı üzerine yapılan birçok çalışmada Taşköprizâde'nin müderrisliği döneminde okuttuğu kitaplar, XVI. yüzyıla dâir programlarda kaynak olarak kullanılmıştır. Bkz. Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilâtı*, s. 40-43; Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, I, 88-89.

41 Taşköprizâde, *Şekâik*, s. 327-328. Taşköprizâde'nin Meğûşî'den aldığı hadis icâzeti, Buhârî şârihi İbn Hacer'e dayanmaktadır. Meğûşî aslen Tunuslu olup Sultan Süleyman zamanında İstanbul'a gelmiş fakat kışların şiddetli soğuk geçmesinden dolayı İstanbul'dan ayrılmış ve Kahire'de vefat etmiştir. Taşköprizâde, *Şekâik*, 269-270; Bkz. Zirikli, Hayreddin, *el-A'lâm Kâmûsu terâcimi li eşheri'r-ricâl ve'n-nisâi min'e'l-Arabi ve'l-muste'ribine ve'l-müsteşrikin* (Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-melâ'în, 2002), VII, 57. Taşköprizâde'nin *Şifâ*'yı Osmanlı âlimleri yerine, İstanbul'a gelen Tunuslu bir âlimden okuması dikkat çekmektedir.

42 Taşköprizâde, babasından hadis ve tefsir ilimlerine dâir aldığı icâzetlerde üç farklı silsileyi zikretmiştir. Bunlardan ikisi Ekmeleddin Bâbertî ve İbn Hacer'e, diğeri de Tefâzânî'ye dayanan üç farklı hadis icâzetidir. Taşköprizâde, *Şekâik*, s. 328. Öncelikle hadis icâzetnâmelerinde okunan kitaplarla ilgili bilgi verilmemiştir. Bunların genel bir icâzet olması muhtemeldir. Dolayısıyla buradan konuyla ilgili tartışmalara ışık tutacak nitelikte bir neticeye ulaşılması epeyce zordur. Öte yandan Taşköprizâde'nin hadis ile ilgili rivayet silsilelerinin son döneme kadar uzandığı şu ana kadar tesbit edilmiş değildir.

tamamladığını belirtmeyi bile ihmal etmemiştir.⁴³ Müellif, hem kendi tedrisatında hem de müderrisliği döneminde okuduğu veya okuttuğu dersler arasında hadis usûlü ve hadis ilimlerinden bir kitap ismine yer vermemiştir. Müfredâtın tanıtımına ehemmiyet veren Taşköprizâde'nin, hadis usûlü veya hadis ilimlerine dair herhangi bir kitabın ismini açıklamaması, onun tedrisât programında hadis usûlü derslerinin bulunmadığına dâir açık bir referanstır.⁴⁴

Taşköprizâde, otobiyografisinde hadis usûlü ile ilgili bir dersten bahsetmediği gibi, XV ve XVI. yüzyıl Osmanlı âlimlerinin biyografisi ile ilgili verdiği bilgilerde de yalnızca Buhârî'nin (256/870) *Sahîh*, Begavî'nin (516/1122) *Mesâbîhu's-Sünne ve Sâğâni*'nin (650/1252) *Meşâriku'l-Envâr* adlı eserlerinin ismini zikretmiş, ulûmül-hadisten bir eser ismine yer vermemiştir.⁴⁵ Burada ilk dönem itibarı ile Osmanlı âlimlerinin, en iyimser yaklaşımla, sathî bir usûl dersi aldığı söylenebilirse de, aslında ilk dönemde Osmanlı âlimlerinin usûl-ü fıkıh kitaplarının sonunda yer alan bazı hadis usûlü konuları ile iktifâ ettiklerini, diğer bir ifade ile hadis usûlü konularının sınırlı bir şekilde usûl-ü fıkıh derslerinde tedris edildiğini söylemek daha gerçekçi bir yaklaşım olacaktır. Zira erken dönem Osmanlı âlimlerinin biyografilerinde hadis usûlü derslerine rastlanılmadığı halde,

43 Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilâtı*, s. 40-43; krş. Taşköprizâde, *Şekâik*, s. 328-330.

44 Uzunçarşılı, yukarıdaki dipnotta nakledilen açıklaması ile çelişkili olarak, Edirne Dârulhadisi'nin programını şöyle açıklamıştır: “*Usûl-ü hadis ile hadis derslerinin okutulduğunu II. Murat tarafından Edirne’de yaptırılan dârulhadisten anladığımız gibi bunun miftah medreselerinden itibaren tedris edildiğini Taşköprülü-zâde Ahmed İsmüddin Efendi’nin medreselerde yapmış olduğu tedrisattan da öğreniyoruz.*” Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilâtı*, s. 29. Taşköprizâde, kendi tedrisâtı ile ilgili verdiği bilgilerde hadis usûlü ile ilgili herhangi bir dersten veya kitap isminden bahsetmemiştir. Aşağıda da ele alınacağı gibi, Edirne Dârulhadisi’nde hadis usûlü okunduğuna dâir bir bilgi mevcut değildir. Uzunçarşılı, dârulhadisteki hadis usûlü dersleri ile ilgili verdiği bilgilerde kaynak göstermemiştir. Onun kanaatleri -muhtemelen- medresenin isminin dârulhadis olmasına matuf bir açıklamadır. Diğer taraftan bazı araştırmalarda, Uzunçarşılı’nın kaynak vermeden zikrettiği açıklamalara atıf yapılarak, dârulhadislerde hadis usûlü okutulduğu söylenilmektedir. Bkz. Yıldırım, *Osmanlı Dönemi Anadolu Muhaddisleri*, s. 43; Karacabey, “XV ve XVI. Asır Osmanlı Medreselerinde Hadis Öğretimi,” s. 231, 234; Karacabey, “Hadis Öğretiminde Medrese ve Dâru’l-hadislerin Yeri,” s. 229; Cihan, Sadık, “Osmanlı Devrinde Türk Hadisçileri Tarafından Yazılan Usûlü Hadis Eserleri, Risâleleri ve Nuhbetü’l-Fiker Üzerine Yazılan Şerh ve Tercümeleler”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1 (1976), s. 127.

45 Bkz. Taşköprizâde, *Şekâik*, s. 22, 30, 38, 51, 170, 250, 255, 328, 355. *Şekâik*'te yukarıdaki hadis kitaplarının birkaç şerhinin isimleri de yer almaktadır. Bkz. Taşköprizâde, *Şekâik*, s. 26, 30, 101, 255. Öte yandan birkaç yerde Kütüb-i sitte ismi bulunmakta, fakat Kütüb-i sitte’deki sünenler de dahil olmak üzere müsned, musannef ve mu’cem türündeki hadis kitaplarının ismine rastlanılmamaktadır. Bkz. Taşköprülü, *Şekâik*, s. 288.

XVII. yüzyılda Kâtib Çelebi'nin 1052/1642-43 tarihinde Vâiz Veli Efendi'den İbn Hacer'in *Nuhbetü'l-Fiker*'ini okuduğunu ve aynı hocadan iki yıl hadis usûlü dersi aldığını belirtmesi dikkat çekmektedir. Kâtib Çelebi'nin uzun bir süre devam ettiği hadis usûlü tedrisâtı, XVII. yüzyıl itibarı ile hadis ilimlerinin Osmanlı ilmî çevreleri arasında ehemmiyetini artırmaya başladığını göstermesi açısından önemlidir. Vâiz Veli Efendi'nin hadis ilimleri konusundaki birikiminin, Mısır'da İbrahim Lekânî'den (1041/1632) aldığı hadis derslerine dayanması da göz ardı edilemeyecek bir ayrıntıdır.⁴⁶

Yukarıda da belirtildiği gibi, XIV - XVI. yüzyıllar arasında Osmanlı ilmî çevrelerinde ve özellikle İstanbul merkezli medreselerde hadis usûlünden herhangî bir kitabın okunduğuna dair tarihi kaynaklarda –zayıf bir kayıtle da olsa- bir bilgi tesbit edilememiştir. Bazı araştırmalarda, son dönem Osmanlı âlimlerinden Kevserî'nin (1952) icâzetnâmesinde yer alan hadis koleksiyonu dikkate alınmış ve Osmanlı dâruhâdislerinin diğer İslâm ülkelerindeki emsâllerinden farklı olmadığı, bilakis bu medreselerde hadis ilimlerinin tedrisâtında okunması mutad olan kitapların takib edildiği dile getirilmiştir.⁴⁷ Kevserî'nin icâzetinden hareketle ileri sürülen değerlendirmelerde, rivayet kitaplarının Osmanlı coğrafyasındaki tarihçesinin dikkate alınmadığı âşikardır. Zira Kevserî'nin İstanbul'da özel derslerde okuduğu veya doğrudan rivayet izni aldığı hadis kitaplarının çoğunluğu, XVII. yüzyıldan XIX. asra kadar geçen sürede Hicâz, Mısır ve Şam bölgesinden İstanbul'a gelen muhaddisler yahut da söz konusu ilim merkezlerine gidip çeşitli hadis kitaplarından icâzet alan Osmanlı âlimlerine dayanmaktadır. Ali İbn

46 Bkz. Gökyay, Orhan Şaik, "Kâtib Çelebi; Hayatı - Şahsiyeti - Eserleri", *Kâtib Çelebi Hayatı ve Eserleri Hakkında İncelemeler* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991), s. 7; Krş. Kâtib Çelebi, *Mizanul-hak fi İhtiyârî'l-ahakk*, nşr. Ebû'z-Ziyâ (İstanbul, 1306), s. 136.

47 Bkz. Özafşar, Mehmet Emin, "Osmanlı Eğitim, Kültür ve Sanat Hayatında Hadis," *Türkler*, 2002, XI, 359. Özafşar, son dönem Osmanlı âlimlerinden Zâhid el-Kevserî'nin icâzetnâmesinden hareketle dâruhâdislerin müfredâtı hakkındaki kanaatlerini şöyle dile getirmiştir. "*Osmanlı dâruhâdislerinde yetişen hadişçilerin sadece birkaç hadis kitabını okuduklarını düşünmek yanlıtıcı olur. Hele hele buna bakarak bu okullarda yetişenleri hadis formasyonu bakımından İslam dünyasının diğer bölgelerindeki emsâllerinden geride addetmek safdillik olur. Devrin ilim anlayışı çerçevesinde okunması mutad olan temel hadis kaynakları resmî ve sivil hadis meclislerinde de okunmaktadır. Bunu görmek için Zâhid el-Kevserî (1952)'nin hadis alt yapısına bakmak yeterlidir.*" Özafşar, a.g.y. Karacabey de konuyla ilgili görüşlerini şöyle dile getirmiştir: "*Osmanlı Medreselerinin bozulma dönemi dikkate alınmadığı taktirde, dâruhâdis ve medreselerdeki hadis öğretiminin, o gün, İslâm âleminin içinde bulunduğu hadis öğretim ve kültür düzeyinde olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü ilk ve son zamanlarda medreseler dışında özel olarak hadis okuyanların, okudukları kitaplar ve icâzetleri bunu göstermektedir.*" Karacabey, "Osmanlı Medreselerinin Son Dönemi'nde Hadis Öğretimi," s. 167.

Süleyman el-Mansûrî el-Mısırî (1134/1722)⁴⁸, Hibetullah el-Ba'li (1224/1809)⁴⁹ ve Ervâdî (1275/1858)⁵⁰ İstanbul'a gelip hadis dersi veren ve rivayet izni verdikleri kitapların icâzeti Kevserî'ye kadar intikal eden isimlerden birkaçıdır. Özellikle Hibetullah el-Ba'li ve Ervâdî'ye dayanan rivayet silsilelerinin Kevserî'nin icâzetnâmesinde oldukça geniş yer bulması dikkat çekmektedir.⁵¹ Diğer taraftan XVII. yüzyıldan sonra hacc yolculuğu, idârî görev ve daha başka sebeplerden dolayı Şam, Mısır ve Hicâz'a gidip, çeşitli hadis kitaplarının rivayet hakkını elde eden Osmanlı âlimlerinin de bölgenin birikiminin İstanbul'a taşınmasında önemli rol oynadıkları görülmektedir. Kâtib Çelebi'nin (1067/1658) iki yıl kadar hadis usûlü okuduğu vâiz Veli Efendi⁵², Kevserî'nin icâzet silsilesinde ismi geçen

48 Şeyh Ali el-Mansûrî, 1088/1677 yılında İstanbul'a gelmiştir. Şeyh Ali el-Mansûrî, Belgrad'da Köprülüzâde Ahmed Paşa Medresesi Şeyhulkurrâlığı (1679-1686), İstanbul'da Köprülü Mustafa Paşa Türbesi'nde ders-i âm, hafız-ı kütüb ve muhaddis (1688), Sultan Süleyman Han validesi merhume Saliha Sultan Kurra Şeyhliği (1690), Sultan Ahmed Camii Şeyhulkurrâlığı (1715) görevlerinde bulunmuştur. Sultan Ahmed Camii Şeyhulkurrâlığı vazifesinde iken 1722 yılında vefat etmiştir. Tobay, Ahmet, *Yusuf Efendizâde Abdullah Hilmi ve Hadis Şerhçiliğindeki Yeri*, (doktora tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1991, s. 39. Osmanlı âlimlerinden Yusuf Efendizâde'nin Şeyh Ali el-Mansûrî'den aldığı icâzet, Kevserî'ye kadar intikal etmiştir. Bkz. Kevserî, *et-Tahrîr'ül-vecîz fî mâ yebteğîhi'l-müstecîz*, nşr. Abdulfettâh Ebû Ğudde (Haleb: Mektebü'l-matbûâtî'l-İslâmiyye, 1413/1993), s. 28, 37.

49 Hibetullah el-Ba'li (1224/1809), 1163 tarihinde İstanbul'a gelmiş ve bir süre kaldıktan sonra Şam'a dönmüştür. Daha sonra tekrar İstanbul'a gelen müellif burada vefat etmiştir. Muhammed Es'ad, İmamzâde (1267/1851) ve Ayasofya şeyhi Yusuf İbn İsmâil (1264/1848), el-Ba'li'den hadis dersi ve icâzet alan isimlerden bazılarıdır. Kevserî, *Tahrîr*, s. 12-13.

50 Osmanlı hadis çalışmalarına sağladığı katkısıyla tanınan muhaddislerden biri de, Ervâdî'dir. Ervâdî 1849'da İstanbul'a gelmiş ve burada iki yıl hadis okutmuştur. XIX. yüzyıl Osmanlı muhaddisi ve sûfi olan Gümüşhânevî, Ervâdî ile burada tanışmış ve ondan hadis okuyup birçok kitabın rivayet iznini almıştır. Kevserî, *Tahrîr*, s. 48. Ervâdî'den Gümüşhânevî'nin halifesi Kastamonulu Hasan İbn Abdillâh (1329/1911) de icâzet almıştır. Kevserî, *Tahrîr*, s. 60.

51 Kevserî'nin Hibetullah el-Ba'li'ye dayanan rivayet silsileleri için bkz. Kevserî, *Tahrîr*, s. 12-13, 15, 21, 24-25, 29, 61, 71. Ervâdî'ye dayanan rivayet silsileleri için bkz. Kevserî, *Tahrîr*, s. 10, 22-23, 31. Ayrıca XVIII. yüzyılda Mısır ve Şam bölgesinden İstanbul'a gelen Muhammed İbn Himmât'tan (1175/1761-62) alınan bir icâzetnâmedeki rivayet silsilesi için bkz. bkz. Aydınlı, Abdullah, "Osmanlı Hadis Âlimlerinden Bandırmalı Küçük Hâmid Efendi'nin Hayatı ve Eserleri", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 8 (2003), s. 6.

52 Kâtib Çelebi, Vâiz Veli Efendi'den okuduğu hadis derslerini ve onun birikiminin kaynağını şöyle açıklamıştır: "Elli iki de (1052/1642-43), vâiz Veli Efendi merhumdan ittisâl-i sened maslahatı için Nuhbe ve Elfîyye dersine şurû' olunup, iki senede usûl-ü hadis fenni tamam görüldü. Merhûm mezbûr dabî Mısır'da Şeyh İbrâhim Lekânî merhumdan abz etmiş idi. Anların senedi ile Hazreti Rasûl-ü Ekrem Sallalâhu aleyhi ve sellem'e, bu fakirin senedi muttasıl oldu." Kâtib Çelebi, *Mizân*, s. 136.

Süleyman Fazıl (1134/1722)⁵³ ile 1847 yılında babasının kadılık görevi hasebiyle Mısır'da bulunup birçok hadis kitabının (koleksiyonunun) icâzetini toplayan ayrıca 19 râvî ile Rasûlullah'a (s.a.) ulaşan âli isnad sahibi İstanbullu Muhammed Âtîf Efendi⁵⁴ bölgenin birikimini İstanbul'a taşıyan âlimlerden bazılarıdır. Dolayısıyla XVII. yüzyıldan itibaren İstanbul ile Şam, Mısır ve Hicâz arasında gidip gelen ulemâ vasıtasıyla Osmanlı âlimlerinin icâzet kitapları arasına giren veya ilmî çevrelerde okunmaya başlayan hadis eserlerinin, ilk dönemlerden itibaren resmî ve gayri resmî eğitim kurumlarında yaygın bir şekilde tadrîs edildiğinin söylenilmesi, doğru bir yaklaşım olmayıp ihtiyatla yaklaşılması gereken bir husustur.⁵⁵ Bu konuda kesin ifadelerle konuşmak için mezkûr icâzetnâmeden başka, söz konusu eserlerin XIV ile XVI. yüzyıllar arasında Osmanlı âlimleri tarafından yaygın biçimde okunduğunu gösteren belgelere ve vesîkalara ihtiyaç duyulmaktadır. Zira ilk olarak rivayet izni anlamındaki bazı hadis icâzetleri, hadis kitaplarının hoca-talebe ilişkisi içerisinde baştan sona okunması anlamında değildir. İkinci olarak, icâzetnâmelerdeki hadis kitaplarının dârulhadislere ait özel programlar olarak düşünülmesi ve buradan hareketle dârulhadislerde yüksek seviyede hadis tadrîsâtının yapıldığının dile getirilmesi, rivayet geleneğine bağlı olarak okunan hadis kitaplarının Osmanlı ilmî muhîtindeki tarihçesi ile çeliştiği gibi, Fatih döneminden XIX. yüzyıla kadar süre gelen medrese hiyerarşisinin on iki basamaklı genel öğretim programına da uygun değildir.⁵⁶

53 Kevserî, *Tabrîr*, s. 36. Bkz. Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 434. Süleyman Fazıl Efendi, Köprülüzâde Fazıl Mustafa Paşa ile 1699 yılında hac ibadetini eda etmek için çıktığı yolculuk sırasında Şam, Kudüs, Remle, Kahire ve Harameyn'de; Abdulkadir es-Safûrî (1081/1670), Hayreddin er-Remlî (1081/1671), Muhammed el-Belbânî ed-Dımaşkî (1672/1083), Nureddin eş-Şeramellîsi (1087/1676), Muhammed İbn Süleyman el-Magribî er-Rudânî (1094/1683), İbrahim el-Kürdî (1101/1690), Hasan el-Acîmî (1113/1702) ve Abdullah İbn Sâlim el-Basrî (1134/1722) gibi âlimlerden ders okuyup icâzet almıştır. Şeyhî, Mehmed Efendi, *Şakâik-ı Numânîyye ve Zeyilleri: Vekâyü'l-Fudalâ*, nşr. Abdulkadir Özcan (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1989), III, 678. Bkz. Hatiboğlu, İbrahim, "Süleyman Fâzıl Efendi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 2010, XXXVIII, 86; Süleyman Fâzıl'ın Muhammed İbn Süleyman er-Rudânî, Şeyh Hayreddin er-Remlî, Nureddin eş-Şeramellîsi'den aldığı icâzetler Kevserî'ye kadar intikal etmiştir. Bkz. Kevserî, *Tabrîr*, s. 28.

54 Bkz. Atay, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi Medrese Programları – İcâzetnâmeler Islahat Hareketleri* (İstanbul: Dergah Yayınları, 1983), s. 114, 126-127. İstanbullu Muhammed Âtîf Efendi'nin Erzincanlı Üveys Vefa Efendi'ye verdiği icâzetnâme için bkz. Mardin, Ebü'l-Ulâ, *Huzur Dersleri*, nşr. İsmet Sungurbey (İstanbul: İsmail Akgün Matbaası, 1966), II-III, 660-702.

55 Kevserî'nin icâzetinde yer alan hadis kitaplarının Osmanlı coğrafyasındaki tarihçesi ile ilgili yaptığımız yeni bir çalışmada mezkûr musannefatın Osmanlı âlimlerine intikal süreci daha detaylı bir şekilde incelenmektedir.

56 Müfredât ve medrese hiyerarşisi için Bkz. Ünver, A. Süheyl, *İstanbul Üniversitesi Tarihine*

Diğer taraftan Osmanlı dâruhadislerinin müfredâtı ilgili değerlendirmelerde, bazen Şam ve Mısır bölgesinde hadis ilimlerine özel olarak açılan bu medreselerin temsil ettiği kurumsal kimliğe atıf yapılmakta⁵⁷, bazen de Taşköprizâde'nin hadis ilimlerinin tasnifine dâir verdiği konu başlıklarından iktibas edilmiş programlar takdim edilmektedir.⁵⁸ Hatta bazı çalışmalarda doğrudan hadis ilimlerinin konu başlıkları verilerek, *Osmanlı dâruhadislerinde hadis ilimlerinden rivâyet, dirâyet, isnad, teracim-i ahval ve tenkid-i ahvâl-i rivâyete dair konuların okutulduğu* dile getirilmektedir.⁵⁹ Hadis ilminin bölümlerini ifade eden tasniflerin, tarihi bilgilerden bağımsız olarak, Osmanlı dâruhadislerinin programı ile ilişkilendirilmesi

Başlangıç Fatih Külliyesi ve zamanı ilim hayatı, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1946), s. 99-101, 127-128; Unan, "bibliyografya denemesi," s. 87-90.

57 Bkz. Gül, s. 137-138; Krş. Galanti, Avram, *Ankara Tarihi* (İstanbul, Tan Matbaası, 1950), s. 98. Diğer taraftan Edirne Dâruhadisi'nin programı ile ilgili bir değerlendirmesinde Memiş: "*hadis ilimleri dışında tefsir, fıkıh gibi temel İslâm ilimleri de okutulduğu görülmektedir. Caminin adından da anlaşılacağı üzere, yapılış amaçlarından biri de, bir Hadis Okulu kurmaktır*" diyerek, hadis dışında farklı dersler okutulsa da, Edirne Dâruhadisi'nin hadis okulu, bir diğer ifade ihtisas merkezi olduğunu medresenin ismine atıfla izah etmiştir. Memiş, s. 130. Yıldırım konuyla ilgili bir değerlendirmesinde, Edirne ve Süleymaniye Dâruhadisi'nin hadis ihtisas medresesi olduğunu diğer taraftan bu iki medrese dışındaki sâir dâruhadislerin de meslek okulu hüviyetinde olabileceğini dile getirmiştir. Yıldırım, *Osmanlı Dönemi Anadolu Muhaddisleri*, s. 34. Bu değerlendirme, dâruhadislerin tarihteki konumuna matuf olumlu bir yaklaşımdır. Ancak Osmanlı dâruhadisleri ile ilgili şu ana kadar ulaşılan bilgiler, bu yorumu desteklememektedir.

58 Bkz. Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, I, 83; Baltacı'ya atıflar için bkz. Erdem, "Anadolu'daki Dâru'l-Hadislerin Mahiyeti," s. 187.

59 Yukarıdaki açıklamalar, Hüseyin Hüsameddin'in (1869-1939) ilm-i hadisin bölümleri için zikrettiği başlıklardır. Karacabey ve Yıldırım; Hüseyin Hüsameddin'i kaynak göstererek, ilm-i hadisin konu başlıklarını dâruhadislerin programı olarak takdim etmişlerdir. Karacabey, "Hadis Öğretiminde Medrese ve Dâru'l-hadislerin Yeri," s. 229; Krş. Hüseyin Hüsameddin, *Amasya Tarihi* (İstanbul: Hükümet Matbaası, 1327-1330), I, s. 269. Yukarıdaki açıklamanın benzeri için bkz. Yıldırım, Selahattin, "XVII. Yüzyıl Osmanlı Muhaddisleri ve Eserleri", *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, 14 (2004), s. 153-154; Krş. Gül, s. 137-138. Halbuki, Hüseyin Hüsameddin Amasya'da bulunan dört dâruhadisin programını şu şekilde açıklamıştır: "*Bu dâruhadislerde ilm-i hadiste ihtisâs olan ulemâ müderris olarak Sahîh-i Buhârî, Sahîh-i Müslim gibi ilm-i hadise mahsûs kitapları tedris; ve bir hadisin doğru ve yanlış olduğunu anlamak için tedvin olunan kitaplar, yani usûl-ü hadis, tabakat-u ruvât, teracim-i ricâl gibi funûna mahsûs mudevânât-ı ehli hadis ta'lim olunur idi.*" Hüseyin Hüsameddin, I, s. 270. Öncelikle Hüseyin Hüsameddin'in bu açıklamasında kaynak bulunmamaktadır. Onun verdiği bilgilerin doğruluğu kabul edilse bile, XX. yüzyılda kaleme alınan bu eserdeki programın, ilk dönemlerden itibaren Osmanlı dâruhadislerinin müfredâtı olarak takdim edilmesi medrese tarihi açısından uygun değildir. Ayrıca Hüseyin Hüsameddin'in verdiği program, Amasya dâruhadisleri ile ilgili olup, bu müfredâtın Osmanlı dâruhadislerinin tamamında uygulandığının söylenilmesi isabetli değildir.

hatta hadis ilminin alt dallarının bu medreselerde okutulduğunun söylenilmesi bilimsel açıdan uygun değildir. Öncelikle Taşköprizâde'nin bütün detayları ile beraber verdiği kendisinin tedrisât programı böyle bir kanaati desteklememektedir. Zira yukarıda da belirtildiği gibi, Taşköprizâde orta dereceli medreselerde *Mesâbih* ve *Meşârik*, yüksek pâyeli medreselerde *Buhârî* okuttuğunu söylerken, dâruhadislere özel bir müfredattan hatta isnad, terâcim ve hadis usûlü derslerinden de bahsetmemiştir.⁶⁰

Bazı araştırmacılar ise, XVII. yüzyıl Osmanlı âlimlerinden Kâtib Çelebi'nin vâiz Veli Efendi'den okuduğu hadis kitaplarını⁶¹ veya XVIII. yüzyıla ait umûmî medrese müfredâtını referans göstererek, İbnu's-Salâh'ın *Ulûmul-hadis* ve İbn Hacer'in *Nuhbetül-Fiker* isimli eserlerinin ilk dönemden itibaren Osmanlı dâruhadislerinde okutulduğunu söylemişlerdir.⁶² Ancak yukarıda da belirtildiği gibi, Kâtib Çelebi'nin Mısır'da hadis eğitimi alan vâiz Veli Efendi'den özel olarak okuduğu kitapların ve XVII ile XVIII. yüzyıla ait umûmî medrese müfredâtında

60 Aşağıda da belirtileceği gibi, Edirne ve Süleymaniye Dâruhadisî'nin vakfiyelerindeki kitap listelerinde, hadis ilimlerinin alt dalları bir kenara, müsned, musannef ve mu'cem nev'inden hadis kitapları bile bulunmamaktadır.

61 Karacabey, "XV ve XVI. Asır Osmanlı Medreselerinde Hadis Öğretimi," s. 231.

62 Karacabey bir makalesinde, Süheyl Ünver'in "*İstanbul Üniversitesi Tarihine Başlangıç Fatih Külliyesi ve zamanı ilim hayatı*" isimli eserinde yer alan Ali Uşâkî'nin XVIII. yüzyıla ait programını, bir hata sonucu, kaynak gösterip şöyle demiştir: "*Fatih Sultan Mehmed zamanından gelen uygulamaya göre, hadis usûlünde, İbn Hacer el-Askâlânî'nin Nuhbetül-Fiker'i ve şerhleri ve İbnü's-Salâh'ın Mukaddime isimli eseri ve şerhleri okutuluyordu.*" Karacabey, "Hadis Öğretiminde Medrese ve Dâru'l-hadislerin Yeri," s. 230. Bkz. Ünver, s. 109. Ünver, manzûme şeklindeki medrese müfredâtının, Uşâk'ta Cami'i Kebir Medresesi'nde müderris olan Ali Uşâkî'ye ait olduğunu söylemiş, müellifin yaşadığı dönem hakkında bilgi vermemiştir. Karacabey, bir zuhul sonucu, Ali Uşâkî'nin müfredâtını referans alarak, İbn Salah ve İbn Hacer'in hadis usûlü eserlerinin Fatih döneminden itibaren medreselerde ve dâruhadislerde okutulduğunu söylemiştir. Fakat bu hatalıdır. Zira Cevat İzgi, Köprülü Kütüphanesi'ndeki belgenin, 1200/1785-86'da vefat eden Nebî Efendizâde diye tanınan ve şiirlerinde Derûnî mahlasını kullanan, Uşâk'da Câmi-i Kebir Medresesi müderrisi olan Ali İbn Abdillah ('Abdunnebi) el-Uşşâkî'ye ait olduğunu belirtip, Türkçe bir manzûme olan eserin isminin de *Kasîde fi'l-Kütübi'-Meşhûre fi'l-Ulûm* olduğunu tasrih etmiştir. İzgi, Cevat, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, (İstanbul: İz Yayıncılık, 1997), I, 68. Ali Uşâkî'nin *Kasîde fi'l-Kütübi'-Meşhûre fi'l-Ulûm* adlı manzûmesinde yer alan kitap isimleri, XVIII. yüzyıl umûmî medrese müfredâtına aittir. Karacabey'in söylediği gibi, Ali Uşâkî'nin medrese müfredâtı ile ilgili verdiği bilgiler, Fatih dönemi medreselerinde okunan hadis usûlü kitapları için kaynak teşkil etmez. Karacabey bir başka makalesinde de, Ünver'e yaptığı atıf yoluyla Ali Uşâkî'nin XVIII. yüzyıla ait manzûmesini kaynak gösterip, XV. yüzyıl medreselerinde İbnu's-Salah ve İbn Hacer'in eserlerinin okutulduğunu söylemiştir. Bkz. Karacabey, "XV ve XVI. Asır Osmanlı Medreselerinde Hadis Öğretimi," s. 231.

bulunan hadis usûlü derslerinin, dâruhadislere özel program olarak takdim edilmesi medreselerin tarihine dâir bilimsel verilerle çalışmaktadır. Öncelikle medrese müfredatı hakkında önemli bilgiler veren XVI. yüzyıl alimlerinden Taşkoprizâde (968/1561) ve Gelibolulu Âlî (1008/1600) ile XVII. yüzyılda yaşamış olan Kâtib Çelebi, dâruhadislere dair özel bir programa işaret etmemişlerdir. Öte yandan XVII. yüzyılda Osmanlı medreselerinde okunan kitapların tasnif ve tertibi için İshak İbn Hasan et-Tokâdî (1110/1689) tarafından kaleme alınan *Nazmu'l-Ulûm* ve XVIII. yüzyılda Fransız hükümetinin isteği üzerine 1115/1741 tarihinde hazırlanan *Kevâkib-i Seb'a'da* ve bunlardan başka Saçaklı-zâde Muhammed İbn Ebû Bekir el-Maraşî'nin (1145/1732) *Tertibu'l-Ulûm*, Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın (1194/1780) *Tertibu'l-Ulûm* ve Nebi Efendizâde Ali İbn Abdillâh el-Uşşâkî'nin (1200/1785-86) *Kaside fi'l-Kütübi'l-Meşhûre fi'l-Ulûm* adlı eserinde dâruhadislerin programından bahsedilmemiştir.⁶³ Osmanlı medreselerinde okunan kitapları hiyerarşik bir sıralamaya tabi tutan ve müfredatı tarihi birer tutanak olarak kaydeden yukarıdaki müelliflerin tamamının dâruhadis programlarını görmezlikten gelmiş olması düşünülemez. Şayet dâruhadislerde diğer medreselerden farklı nev'i şahsına münhasır bir müfredat olsa idi, bu yedi sekiz müelliften biri muhakkak bu konuyu ele alırdı.

Yukarıdaki kaynaklarda dâruhadislere özel bir programa işaret edilmemesi, hadis ihtisas okulları olarak bilinen dâruhadislerin Osmanlılardaki emsallerinde medreselerden farklı bir program uygulanmadığına referans gösterilebilir. Ayrıca dâruhadisler konusundaki araştırmaları ile tanınan Ali Yardım da bir yerde Osmanlılardaki "*darulhadislerde, hadis dışında, hadisin daha iyi anlaşılmasını sağlayacak bir kısım temel bilgilerin verildiği ve derslerin de okutulduğu anlaşılıyor*" dedikten sonra, bu değerlendirmenin tahminden ibaret olduğunu açıkça ifade etmiştir.⁶⁴ Ali Yardım'ın konu ile ilgili açıklamalarının üzerine, Fahri Unan'ın, Osmanlı eğitim sistemi "*farklı medreselere göre farklı program hazırlayacak nitelikten uzaktır*"⁶⁵ şeklindeki tespitlerini eklediğimiz zaman, Osmanlı

63 Bkz. İzgi, s. 68-183; Bkz. Baltacı, *İslâm Medeniyeti*, s. 165-191; İpşirli, "Medrese," s. 329.

64 Yardım, "Osmanlı Devrinde Dârülhadisler," s. 172. Yardım, bir başka yerde de "*...Edirne Dârülhadis Medresesi ve İstanbul Süleymaniye Dârülhadisi gibi dârülhadislerin birer ihtisas medresesi olduğu kabul edilebilirse de diğer yüzlerce dârülhadisin bu niteliği taşıdığı söylenemez*" diyerek dârülhadislerin tamamının ihtisas merkezi özelliğine sahip olmadığını açık bir şekilde belirtmiştir. Ayrıca Edirne ve Süleymaniye Dârülhadisi'nin programı konusunda da ihtiyatlı bir tutum sergilemiştir. Yardım, "Darülhadis," s. 531-532.

65 Unan, "bibliyografya denemesi," s. 97. Unan, Klasik dönem Osmanlı medreselerindeki müfredat programı ile ilgili kanaatlerini şöyle dile getirmiştir: "*Osmanlı medreselerinde nasıl bir müfredat programı uygulandığı ve hangi kitapların ders olarak okutulduğu meselesi yakın tarihlere kadar*

dârulhadislerinin umûmî medrese müfredâtından çok farklı bir programa sahip olmadığı, fakat yüksek pâyeli medreselerde olduğu gibi, derecesi itibarı ile Süleymaniye Dârulhadisi'nin ancak ulûmu'nakliyye'de, bir diğer ifade ile tefsir ve hadis ilimleri ağırlıklı bir programa sahip olduğu söylenebilir. Ancak Süleymaniye Dârulhadisi'nin müfredâtında hadis ve tefsirden hangisinin öne çıktığı ve daha ağırlıklı olarak tadrîs edildiği meselesi de farklı bir tartışma konusudur.

C. Edirne ve Süleymaniye Dârulhadisi'nin Müfredâtı

İslâm dünyasında hadis ilimlerinin daha sistemli bir şekilde tahsil edilmesi için XII. asırdan itibaren dârulhadisler inşâ edilmeye başlamıştır. Hadis okulu olarak bilinen bu medreselerin Osmanlılardaki ilk örneklerinin, ihtisas merkezi olarak açıldığı ve hadis ilimlerine has bir programa sahip olduğunu söylemek oldukça güçtür. Diğer taraftan zaman içerisinde haddinden fazla dârulhadisin açılması sebebiyle, ihtisâs merkezi olarak bilinen eğitim kurumlarının bazılarının ihtiyaca mebnî normal medrese statüsüne kavuştuğu yönündeki mülâhazaların gerçeklik payı olabilir. Yine dârulhadislerdeki tefsir derslerinin “*ih̄tısas medresesi olan daru'l-kurralar ile daru'l-hadislerin programlarının bazı zaman veya bazı kurumlarda birleştirilmiş olabilir*” diyerek yorumlanması yahut da müderrislerin şahsî tasarrufuna bağlayarak izah edilmesi⁶⁶, bazı dârulhadisler için doğru olabilir. Ancak belirli bir zaman ve mekan için dile getirilen bu ihtimalleri, dârulhadislerin tamamına teşmîl etmek mümkün değildir. Zira yüksek pâyeli Edirne ve Süleymaniye Dârulhadisi'nde hadisten başka ilimlerin okutulduğunu gösteren referans niteliğindeki mevcut veriler, yukarıdaki ihtimallerle izah edilemez.

Osmanlı medreselerinin en üst basamağında bulunan Edirne ve Süleymaniye Dârulhadisi'nin vakfiyelerindeki şartlar dikkate alındığı zaman, Osmanlılardaki dârulhadislerin, gerçekten, diğer İslâm ülkelerindeki hadis okulları ile tam anlamıyla bir benzerliğinin bulunmadığı hemen anlaşılmaktadır. Özellikle Edirne Dârulhadis Vakfiyesi'ndeki II. Murat'ın: “*müderris efendi, şer'î ilimleri ve edebî*

ciddi şekilde ele alınmış bir konu değildir. Dolayısıyla kesin bir kanaate ulaşmak için konuyla ilgili ciddi ve ilmi çalışmaların sayılarının artmasına ihtiyaç vardır. Fakat şimdiye kadar gerçekleştirilen araştırmaların ekseriyeti ve mevcut veriler, farklı medreselere göre farklı ders programları oluşturacak nitelikten uzaktır. Kâtib Çelebi dahi, tanıttığı kitaplar dolayısıyla medreselerde okutulan derslere (kitaplara) işaret ettiği halde bunların hangi medreselerde okutulduğunu belirtmez.” Unan, “bibliyografya denemesi,” s. 97.

66 Bkz. Yücel, Ekrem, “Dârul-hadislerin Müfredatı ve Eğitimi”, *Anadolu'da Hadis Geleneği ve Dârul-hadisler*, (2011), s. 280.

fenleri öğretecektir”⁶⁷ şartı, bunun en önemli göstergesidir. Bu kayıt, medresenin hadis ihtisas merkezi hüviyetine sahip olmadığını gösterdiği gibi, ilk dönem itibarı ile dâruhadislerin programının umûmî medrese müfredâtından farklı olmadığını yönündeki kanaatleri de teyid etmektedir.⁶⁸

Edirne Dâruhadisi’nin vakfiyesinde bulunan şartlar, medresede yürütülen eğitimin hadis ilimlerine münhasır olmadığını söylemek için yeterli olmakla beraber, Sultan II. Murad’ın felsefe ilimleriyle iştiğal edilmemesi hakkındaki kat’i yasağına rağmen⁶⁹, Molla Lütüf’nin talebesi İbn Kemal’e mantığa dair *Hâşiye-i Şerhu’l-Metâli*’i burada okutmuş olması da, medresedeki tedrisatın mahiyetini izah etmek için kifâyet edeceği kanaatindeyiz.⁷⁰ Zira dâruhadiste belki doğrudan felsefe kitapları okutulmamış olabilir. Fakat felsefe ilimlerinden sayılan mantık kitaplarının burada okutulduğu kesindir.⁷¹ Medreselerde mantık kitaplarının okutulması eğitim programı açısından tenkid edilecek bir husus olmayabilir. Fakat Edirne Dâruhadisi’nin hadis ihtisas okulu olduğu yönündeki mülahazaları hatırlayacak olursak, dâruhadisteki mantık derslerinin izahı epeyce güçtür. Ayrıca mantık kitaplarının isimleri kayda geçip, hadis usûlü dersleri ile ilgili herhangi bir bilginin –şu ana kadar- tesbit edilememesi de düşündürücüdür.

Edirne Dâruhadis Kütüphanesi’ndeki kitaplara bakıldığında zaman, dâruhadiste yürütülen hadis eğitimi ile ilgili bir tahmin yürütülebilir. Zira vakfiyesinde belirtildiğine göre Edirne Dâruhadisi’nde; *Buhârî* (üç), *Müslim* (iki); *İbn Mâce* (bir), *Kütüb-i Sitte* (bir), *Meşârik* (bir), *Câmiu’l-Usûl* (bir), iki farklı Buhârî şerhi (şerhlerden birinin İbnü’l-Mülakkın’a (804/1401) ait olduğu belirtilmiş, diğeri’nin müellifi zikredilmemiştir), bir *Mesâbih şerhi*, bir de müşkilül hadis alanında eser bulunmaktadır. On iki çeşit hadis kitabının bulunduğu dâruhadiste ayrıca on bir çeşit fıkıh ve beş adet tefsir kitabı bulunmaktadır.⁷² Kütüphanedeki hadis

67 Bilge, s. 229; Yıldırım, *Edirne Dâruhadisi*, s. 185.

68 Vakfiyedeki şartları Memiş, “*Buradan anlaşılmaktadır ki, medresenin ağırlıklı derslerini hadis ilimleri oluşturmaktadır*” diyerek yorumlamıştır. Memiş, “Anadolu Hadis Geleneğinde Edirne Dâru’l-hadisinin Yeri,” s. 130. Konuyla ilgili iyimser bir başka yorum için bkz. Erdem, “Anadolu Hadis Geleneğinde Edirne Daru’l-Hadis’inin Yeri,” s. 187-188. Aşağıda üzerinde durulacağı gibi, Edirne Dâruhadis müderrislerinin ilmî birikimi, eserlerinin muhtevâsı ve kütüphânesindeki hadis kitapları yukarıdaki yorumları desteklememektedir.

69 Bkz. Bilge, s. 221, 229.

70 Bkz. Taşköprizâde, *Şekâik*, s. 226.

71 Yıldırım, *Edirne Dâruhadisi*, s. 56-57.

72 Vakfiyede kayda geçen kitaplar için bkz. Bilge, *İlk Osmanlı Medreseleri*, s. 224, 231; Yıldırım, *Edirne Dâruhadisi*, s. 48-50, 187-188.

eserlerine bakarak -tahmînî olarak- hadis eğitiminin rivayet geleneğine uygun birkaç hadis kitabı üzerinden yürütüldüğü ve *Buhârî* ile *Mesâbîhu's-Sünne*'nin okunmasına ehemmiyet verildiği söylenebilir. Sınırlı sayıda hadis kitabı bulunan dâruhadiisteki hadis eğitimine dâir bu düşünceleri, yukarıda aktardığımız Taşköprizâde'nin kendi müderrisliği sırasında okuttuğu hadis kitapları ve XIV-XVI. yüzyıllar arasında yaşamış âlimlerin biyografilerinde verdiği bilgiler de desteklemektedir.

Edirne Dâruhadiisi'nin vakfiyesindeki şartlar, kütüphanesindeki hadis eserleri ve dönemin âlimlerinin burada okudukları kitaplar dikkate alındığı zaman, dâruhadiisin hadis ihtisas merkezi niteliğinde bir öğretim programına sahip olmadığı anlaşılmaktadır. Bu kanaatleri, Süleymaniye Dâruhadiisi'nin açılmasına kadar (964/1557) bir asırdan fazla yüksek pâyesini koruyan Edirne Dâruhadiisi'nde görev yapan müderrislerin eserlerinin nitelikleri de açık bir şekilde desteklemektedir. Süleymaniye Dâruhadiisi'nin açıldığı 1557 tarihine kadar, Edirne Dâruhadiisi'nde görev yapan yirmi yedi müderristen on ikisi yaklaşık 280 civarında çalışma yapmıştır. Bunlardan 12 tanesi hadisle ilgilidir.⁷³ Hem genel toplamda hem de hadis çalışmaları arasında rakamın yüksek olmasında, iki yüz civarında çalışması bulunan İbn Kemal'in (940/1533) on kadar hadis eseri etkili olmuştur. İbn Kemal'in çalışmalarını çıkarınca 79 çalışma arasında hadisle ilgili eser sayısı ikiye düşmektedir. İbn Kemal'in eserleriyle beraber veya bunlar olmadan hadis çalışmalarının oranı her halükarda %5'in altında kalmaktadır. Bunların da hadis ilimleri açısından kapsamlı ve özgün çalışmalar olduğunu söylemek oldukça güçtür.⁷⁴ Ayrıca müderrislerin fıkıh ve kelâm başta olmak üzere çeşitli bilim dallarında kaleme aldıkları eserlerin hadisten çok daha fazla olması, dâruhadiisin ilmî faaliyetler cihetinden dönemin hadis çalışmalarına istenilen ölçüde katkı sağlayamadığını ve müderrislerin ilmî temâyüllerinin hadisten başka ilimler yönünde cereyan ettiğini göstermektedir.

XV ve XVI. asırlarda yüksek pâyeye sahip olan Edirne Dâruhadiisi, 964/1557 tarihinde Süleymaniye Külliyesi'nin bünyesinde bir dâruhadiis açılması ile ikinci sıraya düşmüş, bu tarihten itibaren Süleymaniye Dâruhadiisi Osmanlı eğitim kurumlarının en üst basamağında yer almıştır.⁷⁵ Süleymaniye Dâruhadiisi'nin

73 Müderrisler ve eserleri için bkz. Yıldırım, *Edirne Dâruhadiisi*, s. 61-107; Gül, s. 142-156.

74 Bkz. Ayaz, s. 42-44, 47; Güler, Zekeriya, "Vesîle ve Tevessül Hadislerinin Kaynak Değeri", Ethem Cebecioglu, (ed.), *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, X, (Ankara, 2003), s. 81-82.

75 Süleymaniye Vakfiyesi'nde, külliyedeki dört medresenin müderrisinin yevmiesi 60 akçe, dâruhadiis müderrisinin yevmiesi de 50 akçe olarak kayd edilmiştir. Bkz. Kürkçüoğlu, Kemal Edib (haz.), *Süleymaniye Vakfiyesi* (Ankara: Vakıflar Umum Müdürlüğü Yayınları, 1962), s. 32.

yüksek mevkii dikkate alınarak, Osmanlılarda hadis ilimlerine üst düzeyde önem verildiği şeklinde bir takım mülâhazalar yapılmaktadır.⁷⁶ Edirne Dârulhadisi'nden farklı olarak Süleymaniye Vakfiyesi'nde hadis rivayetinde dâir bir takım referanslar bulunması, bu düşünceyi kısmî olarak desteklemektedir. Vakfiyede dârulhadis müderrislerinin özellikleri ve vazifeleri şu şekilde açıklanmıştır: “*Âhâdis-i Nebeviyye ve ahbâr-ı Mustafaviyye nakl olunmak için bina olunan dârulhadiste ilmî ile âmil faziletli bir âlim, kâmil ve Kur’ân-ı Kerîm’i tefsir etmeye kadir ve sahib hadisleri nakletmekte mahir olan Mesabîh’in dolu parlaklığı gibi faziletleri açık ve Meşârik’in güneşi gibi üstünlükleri kamaştırıcı olan ve yüce (Allah’ın) hükümdarın elçisinin kamil dininin yüksek sözlerini açıklayan Hazreti Müslim’in rivayetinde sağlamlığı kabul edilen ve Hazreti Buhârî’yi nakletmekte milletler arasında temayüz etmiş olan kimse müderris ve muhaddis olur ve tatil olduğu yaygın olan günlerden başka günlerde dershanede hazır olup meşru özürlü olmadan gelmemekten sakınmalıdır.*”⁷⁷ Vakfiyede Buhârî, Müslim, Meşârik ve Mesâbih’e yapılan vurgu, mezkûr eserlerin burada okutulacağına işaret etmekle beraber, dârulhadisin hadis ilimlerine tahsis edilmesi anlamını taşımamaktadır. Zira aynı üslup ile tefsir ilmine de işaret edilmiştir. Ayrıca dârulhadiste görev yapan müderrislerden bazılarının tarih düşerek kitaplar üzerine aldıkları notlarda, Sahîh-i Buhârî ve Kirmânî’nin *el-Kevâkibü’l-Derârî*

Öncelikle vakfiyede dârulhadis müderrisi için tayin edilen yevmiye sabit olmayıp, 1561-1589 tarihleri arasında görev yapan müderrisler 210 akçe, 1589-1661 arasında birkaç istisnâ dışında 70 ve 100'er akçe, 1661-1700 arasında dârulhadîs müderrisleri 50 akçe yevmiye almışlardır. Bkz. Çiftçi, s. 110-111. Dârulhadîs müderrislerinin yevmiyelerinin Süleymaniye'deki diğer dört medreseden daha az olması, diğer medreselerinin mertebesinin dârulhadisten daha üst bir mevkide olduğu anlamını taşımamaktadır. Zira Süleymaniye Dârulhadîsi, Osmanlı Devletinin en yüksek kadrolu medresesi olup, baş müderrisi de en yüksek rütbeli müderris sıfatı ile devlet tefrişatında ilk sırada yer almıştır. Bkz. Emin Bey, s. 647, 648. Yardım, “Osmanlı Devrinde Dârulhadîsler,” s. 172. Süleymaniye Dârulhadîsi'nin üstünde müderrislik bulunmadığını belirten Uzunçarşılı da dârulhadîsin eğitim kurumlarının en üstünde yer aldığını şöyle ifade etmiştir: “*Süleymaniye medreseleri yapılıncaya kadar en yüksek müderrislik Sahn-ı Seman müderrisliği iken Süleymaniye medreselerinin inşasından sonra müderrisler ibtidâ-i altmışlı yani altmış akçeli yevmiyeliden başlayarak Hareket-i altmışlı, Mûsıla-i Süleymaniye, Hamise-i Süleymaniye ve Süleymaniye ve müderrisliğin son kademesi olarak Dârü'l-hadis-i Süleymaniye müderrisliğine kadar bir müderrislik derecesi takib ederlerdi bu medreselerden her birinin miktarı malûm idi ve bazen lüzum ve ihtiyaca göre bu miktar artırılırdı... Mûsıla-i Süleymaniye müderrisliği (kibar-ı müderrisîn) denilen müderrisliklerin ilk kademesi olup bunun bir derece üstünde Hamise-i Süleymaniye müderrisliği ve onun da üstünde Süleymaniye'nin dört medresesinden birinin müderrisliği ve en son da Dârü'l-hadis müderrisliği geliyordu.*” Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilâtı*, s. 36-37.

76 Bkz. Karacabey, “Hadis Öğretiminde Medrese ve Dârü'l-hadislerin Yeri,” s. 229.

77 Atay, s. 92; Krş. Kürkçüoğlu, s. 31-32.

adlı Buhârî şerhinin yanı sıra Zemahşerî'nin *Keşşâf* adlı tefsirinin okutulduğuna dâir bir takım kayıtlar bulunmaktadır.⁷⁸

Süleymaniye Vakfiyesi'nin sonundaki ekte bulunan kitap isimleri ve sonradan Sultan Süleyman tarafından vakfedilen kitapların listesine bakıldığında zaman; kütüphanedeki hadis koleksiyonunun ağırlıklı olarak *Buhârî*, *Müslim*, *Mesâbih*, *Meşârik* ve bunların şerhlerinden oluştuğu görülmektedir.⁷⁹ XVI. asra dair bu belgelerde hadis musannefatının en temel eserleri olarak bilinen Kütüb-ü tis'adan yalnızca Buhârî, Müslim ve Ebû Dâvud'un bulunması, diğer taraftan müsned, musannef ve mu'cem nev'inden hiçbir eserin kayda geçmemiş olması dikkati câlip bir durumdur. Yine mezkûr vesîkalarda hadis usûlü ile ilgili herhangi bir eser ismine rastlanılmaması, garîbu'l-hadis, ricâl ve tabakat konusunda da birkaç eserin bulunması, dârulhadisteki hadis eğitiminin yukarıda sayılan belli başlı hadis kitapları üzerinden yürütüldüğüne dair açık referanslardır.⁸⁰ Ayrıca vakfiyede yer alan kitapların niteliği, dönemin âlimlerinin hadis musannefatının aslî kaynaklarına sahip olmadıklarını ve az sayıdaki hadis çalışmasında belli başlı eserler haricinde ikincil kaynakların kullanıldığını göstermektedir. Dolayısıyla, vakfiyesinde hadis ile beraber Kur'an ilimlerine işaret edilen Süleymaniye Dârulhadisi'nde, müderrislerin -muhtemelen ders esnasında- hadis ve tefsir kitaplarının üzerine düştüğü notlar, burada tefsir ilimlerinin de okutulduğunu ve dârulhadisin hadis ihtisâs merkezî olmadığı yönündeki kanaatleri kuvvetle desteklemektedir.

78 Çiftçi, s. 163-170. Ayrıca Süleymaniye Dârulhadis müderrislerinin fıkıh ve kelam kitaplarının üzerlerine tarihle beraber not düştükleri tesbit edilmiştir. Ancak bunların ders sırasında mı yoksa mütalaa esnasında mı yazılmış olduğu kesin olarak bilinmemektedir. Bkz. Çiftçi, s. 171, 181.

79 Süleymaniye vakfiyesinin sonundaki kitap listesi için bkz. Kürkçüoğlu, s. 210-218, Çiftçi, s. 498-502. Kanuni tarafından vakfedilen kitaplar için bkz. Çiftçi, s. 157-163.

80 Vakfiyede yukarıda isimleri zikredilen hadis kitapları ve bunların şerhlerinden başka; *Sünen-i Ebî Dâvud*, İbnü'l-Esîr'in *Câmiu'l-usûl* ve *en-Nihâye fî garîbi'l-hadis*, Zehebi'nin *Tecridü esmâi's-Sahâbe* ve Kâdi İyâd'ın *eş-Şifâ'sı* ve müellifi bilinmeyen *Muhtelifü'r-rivâye* adlı bir eser bulunmaktadır. Bkz. Kürkçüoğlu, s. 211-212; Çiftçi, s. 498-502. Sultan Süleyman'ın vakfettiği kitaplar arasında yine *Buhârî*, *Müslim*, *Mesâbih* ve *Meşârik* ile bunların şerhlerinden başka şu eserler bulunmaktadır; *Sünen-i Ebî Dâvud*, *Câmiu'l-usûl* (İbnü'l-Esîr), *et-Tergîb ve't-terhîb* (Münzirî), *Kitâbu's-Şifâ* (Kâdi İyâd), *Riyâzu's-salihîn* (Nevevî), *el-Makâsîdü'l-hasene* (Sehâvî), *el-Mevâhibü'l-ledünniyye* (Kastallânî), *Câmiu'l-kebîr* (Suyûtî), *Umdetü'l-ahkâm* (Makdisî), *Menbecu'l-ummâl* (Muttakî el-Hindî), *Kitabu'l-ahkâm* (Abdulhak el-İşbîlî), *Tecridü's-sahâbe* (Zehebi), *Şerhu câmi's-sâğîr* (Alkamî), *Kitabu'l-Istifâ ale's-Şifâ* (Delecî), *Feyzu'l-kadir min Câmi's-sâğîr*'in baş tarafı (Münâvî), *en-Nihâye fî garîbi'l-hadis* (İbnü'l-Esîr), *Şerhu Âsari't-Tahâvî*, *Şerh-i Şemâil-i Şerîf* (İbn Hacer el-Heytemî) adlı eserler bulunmaktadır. Çiftçi, s. 157-161.

Öte yandan XX. yüzyılın ilk çeyreğinde mütehasıs yetiştirmek için Dâru'l-Hilâfeti'l-Âliyye Medresesi'nde Medresetü'l-mütehasısın nâmıyla; 1) Tefsir ve Hadis, 2) Fıkıh, 3) Kelâm, Tasavvuf ve Felsefe şubesi olmak üzere üç kısım açılmıştır.⁸¹ 1333/1914 tarihli *Islâh-ı Medâris Nizamnâmesi* ile yürürlüğe giren bu düzenlemede mütehasısın medreselerinde hadis dersleri müstakil bir bölümde tasarlanmamış, bilakis tefsirle beraber Tefsir ve Hadis Şubesi altında iki bilim dalı bir bölümde birleştirilmiştir. İlk dönemlerin aksine⁸², ihtisaslaşmanın öne çıktığı ve ilimlerde müstakilleşme çalışmalarının hız kazandığı son dönemde, hadis ile tefsir için bir şube açılması ve bu ilim dallarının tefrik edilmemesi, hadis ihtisas okulları olarak bilinen dâruhadislerin Osmanlılarda ihtisâs merkezi hüviyetini kazanamadığını gösteren bir başka argümandır.

Süleymaniye Dâruhadisi'nin programında hadis eğitiminin baskın bir şekilde öne çıkmamasının sebepleri üzerine bir tahlil yapılacak olursa, yukarıda da üzerinde durulduğu gibi kuruluştan itibaren tevârüs eden ve Râzî mektebine bağlı olarak gelişen fıkıh ve kelam ağırlıklı ilmî geleneğin etkili olduğu söylenebilir. Fıkıh ve kelam ağırlıklı ilmî geleneğin ortaya çıkmasında ise, resmî idârenin beklentileri belirleyici olmuştur. Zira medrese hiyerarşisinin en üst basamağında bulunan Süleymaniye Dâruhadisi, Devlet-i Âliyye'deki üst düzey bürokratik makamların insan kaynağını oluşturmuş ve mevleviyet denilen büyük kadılıklara öncelikle dâruhadis müderrisi tayin olunmuştur.⁸³ Uzunçarşılı, bu durumu şöyle izah etmiştir: “*altı medreseden derece itibariyle en yüksek medrese Dâru'l-hadis müderrisliği olup*⁸⁴, *buranın müderrisi arzu ettiği takdirde mahreç mevleviyetleri denilen Kudüs, Halep, Eyyüp, Selânik, Tırhala, Yenişehir, Galata, İzmir, Sofya, Trabzon*

81 *İlmiyye Sâlnâmesi*, (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1334), s. 667; Bkz. Atay, s. 266-267; Karacabey, “Hadis Öğretiminde Medrese ve Dâru'l-hadislerin Yeri,” s. 235-236.

82 Osmanlıların ilk dönemlerinde bütün ilim dallarında mâhir âlimlerin yetiştirilmeye çalışıldığı ve bu sebeble de ihtisaslaşmanın önemsenmediği ancak son dönemlerde ise ilimlerde müstakilleşme çalışmalarının hız kazandığı bilinmektedir. Bkz. Unan, Fahri, “Osmanlı Medrese Ulemâsı: İlim Anlayışı ve İlmî Verim”, *Koomduk İlimder Jurnalı/Sosyal Bilimler Dergisi*, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, 5 (2003), s. 20-24; Atay, s. 229-230.

83 Cevdet Paşa, Süleymaniye Dâruhadisi'nin en üstte yer aldığı medrese hiyerarşisini ve müderrislerin terfi usulünü şöyle açıklamıştır; 1. İbtidâ-i Hâriç, 2. Hareket-i Hâriç, 3. İbtidâ-i Dâhil, 4. Hareket-i Dâhil, 5. Mûsıla-i Sahn, 6. Sahn-ı Semân, 7. İbtidâ-i Altmışlı, 8. Hareket-i Altmışlı, 9. Mûsıla-ı Süleymaniye, 10. Süleymaniye, 11. Hâmisi Süleymaniye, 12. Dâru'l-Hadis(-i Süleymaniye). Unan, “bibliyografya denemesi”, s. 89; Krş. Cevdet Paşa, *Tarih*, (İstanbul, 1309), I, s. 111. Ünver benzer bir tasnifi verdikten sonra: “*Bu terfi' esâsının XIX uncu asrın sonuna kadar devam ettiğini bugün sağ olanlar hatırlar*” şeklinde dile getirmiştir. Ünver, s. 128.

84 Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilâtı*, s. 34.

*ve Girid kadılıklarından birisine tayin olunurdu; Eğer Dârü'l-hadis müderrisi kadılık istemezse o zaman mahreç mevleviyetlerinden münhal olan kadılık Dârü'l-hadis müderrisinin bir derece altındaki Süleymaniye müderrislerinden herhangi birisine teklif edilirdi*⁸⁵ Ayrıca Emin Bey, Süleymaniye Dârulhadis müderrisinin hey'etçe şeyhülislamın yanına girildiği zaman müderrislerin reisi olduğunu, kıdem ve ilim olarak da onun üstünde müderrislik bulunmadığını belirtmiştir.⁸⁶

Dârulhadisteki müderrislerin mevkiinin yüksek olması ve onun üstünde müderrislik bulunmamasının hadis çalışmalarına bir takım olumsuz yansımalarından bahsetmek mümkündür. Ünver de, mevleviyet diye adlandırılan büyük kadılıkların ve kazaskerliğin yüksek pâyeli medreselerde görev yapan müderrislere verildiğini belirttiğinden sonra, müderrislerin ilmî çalışmalardan ziyâde devlet işleriyle meşgul olduklarını ve tekâude ayrıldıktan sonra boş zamanlarında telifler vücuda getirdiklerini belirtmiştir.⁸⁷ Ünver'in bu tesbitlerini, 1577-1700 tarihleri arasında Süleymaniye Dârulhadisi'nde görev yapan müderrislerin görevden ayrılma sebepleri üzerine yapılan bir araştırmada desteklemektedir. Buna göre; söz konusu dönemde dârulhadiste görev yapan 92 müderristen; 67'si kadılık ve kazaskerlik, 9'u diğer medreselerde müderrislik, 9'u vefat, 4'ü azil ve tekâud, 2'si Nakîbuleşraflık, 1'i de Şeyhülislamlık sebebiyle görevden ayrılmıştır.⁸⁸ Bir buçuk asırlık dönemde görev sırasında vefat eden 9 kişi hariç, 83 müderristen 68'inin (%81.9)⁸⁹ kadılık ve kazaskerliği tercih etmesi, dârulhadisin bürokrat okulu hüviyetinde kurumsal bir kimlik kazandığını göstermektedir. Ayrıca kadılık ve kazaskerlik görevlerinin daha ziyâde usûl-ü fıkıh ve furû fıkıh ile münâsebeti dikkate alınınca, dârulhadis müderrislerinin tadrîs ve telif açısından hadis ilimleri ile ilgili çalışmalarda verimli olduklarını söylemek pek mümkün gözükmemektedir. Zira 1557-1700 tarihleri arasında Süleymaniye Dârulhadisi'nde görev yapan 92 iki müderristen yalnızca dördü hadis alanında çalışma yapmıştır.⁹⁰ Diğer taraftan aynı dönemde Süleymaniye Dârulhadisi'nde görev almayan Osmanlı âlimlerinin

85 Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilâtı*, s. 38.

86 Emin Bey, s. 647, 648; Bkz. Ünver, s. 132; Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilâtı*, s. 38.

87 Ünver, s. 133.

88 Çiftçi, s. 284-287.

89 Yukarıdaki değerlendirmede, müderris sayısı ile görevden ayrılma sebeplerinin toplamı arasında bir kişilik fark bulunmaktadır. Kadılık ve kazaskerliğe geçen müderrislerin sayısı normalde 67 iken, Şeyhâde Ahmed'in iki kez dârulhadis müderrisliği yapıp, her ikisinde de farklı kadılıkları tercih etmesinden dolayı kadılık ve kazaskerliğe geçenlerin sayısı 68'e çıkarılarak yüzdelik oran hesaplanmıştır. Bkz. Çiftçi, s. 286.

90 Bkz. Çiftçi, s. 233.

hadis ile ilgili çalışmaları, özel nitelikli bu medresedeki müderrislerden çok daha fazladır.⁹¹ Edirne ve Süleymaniye Dârulhadis müderrislerinin ilmî muhîti ve eserleri ile ilgili bilgiler, dârulhadislerin pâyesinin yüksek olmasının hadis çalışmalarına olumlu yansımadığını göstermekte ve bu müesseselerin pâyesinden hareketle Osmanlılarda diğer İslâm ülkelerinden geri kalmayacak düzeyde hadis tedrîsati yapıldığını söylemenin de yanıtıcı olduğu anlaşılmaktadır.

Öte yandan XVII. yüzyıl seyyâhlarından Evliyâ Çelebi'nin (1095/1684), Osmanlı coğrafyasının çeşitli bölgelerinde gördüğü dârulhadislerden farklı olarak, Mısır dârulhadisleri ile ilgili “*bu müesseselerde ilmî hadisten gayri bir fûnûn görülmez*” diye kaydetmesi, eğitim programları açısından Dâru'l-Hilâfeti'l-Aliyye ve Mısır dârulhadisleri arasındaki farklılığı izah etmesi açısından dikkate değerdir.⁹² Yine Evliya Çelebi'nin Mısır muhaddisleri hakkında zikrettiği: “*her birinin derûnunda yirmişer otuzar bin hadis vardır*” ve “*Kur'ân-ı Kerîm huffazı gibi meşhur hadis âmaları vardır*” sözleri, bölgedeki ilmî çevrelerin rivayet ilimlerinin tahsiline önem verdiklerini ve hadis birikimlerinin de yüksek düzeyde olduğunu gösteren önemli bilgilerdir. Merhum Tayyib Okiç (1977) de Evliyâ Çelebi'nin sözlerini: “*Arap memleketlerinde ve bilhassa Mısır ve şimâli Afrika memleketleri dışında, Kur'ân-ı Kerîm'i ezber bilenlerin sayısı çok olmakla beraber hadis ezberleyenlere nadir tesadüf edilmektedir*”⁹³ diyerek yorumlamıştır.

Diğer taraftan Mısır dârulhadisleri hakkında bilgi veren Gaytî'nin (981/1573) açıklamaları da Evliyâ Çelebi'nin tesbitlerini teyid etmektedir. Gaytî, Mısır dârulhadislerindeki tedrîsâtı şöyle izah etmiştir: “*Hadis öğretimi için vakfedilmiş, veya bünyesinde hadis dersine de yer verilmesi şart koşulmuş medreselerde, vâkıfın şartına göre hareket edilirdi... Şeyhûniye medresesinin (757/1356) Hadis dersi konusundaki şartı, aynen bugünkü tatbîkat gibidir. Bu da herhangi bir hadis kitabını okumak ve o hadis metinlerinin çeşitli yönleri üzerinde açıklamalar yapmaktan ibârettir. Bu sebeble ben de, bu hadis medresesinde –çeşitli yönleriyle diğerlerine tekaddümü sebebiyle- Sahîh-i Buhârî'yi okutmakla işe başladım.*”⁹⁴ Mısır dârulhadisleri ve Şeyhûniye Medresesi'nin programı hakkındaki açıklamalar ile

91 XVII. asırda Süleymaniye Dârulhadisi'nde görev yapmamış olan Osmanlı âlimleri tarafından kaleme alınan hadis çalışmaları için bkz. Yıldırım, “XVII. Yüzyıl Osmanlı Muhaddisleri ve Eserleri,” s. 152-182.

92 Okiç, s. 109. Ayrıca Okiç yukarıdaki tasrihi, Evliyâ Çelebi “*bu okulların sırf hadis tedrisi için kurulduklarını anlatmaktadır*” diyerek açıklamıştır. Okiç, s. 109.

93 Okiç, s. 109.

94 Yardım, “Osmanlı Devrinde Dârulhadisler,” s. 175; Krş. Gaytî, *el-Ferâidü'l-Munazzama*, Ankara Dil Tarih Coğrafya Fakültesi, İsmail Sâib Sencer koleksiyonu, nr. 4384, vr. 12a-12b.

Edirne ve Süleymaniye Dârulhadisi'nin vakfiyesindeki şartları karşılaştırınca, İstanbul ve çevresindeki dârulhadislerin kadim ilim merkezlerindeki emsallerinden farklı bir yapıda olduğu ve hadis ilimlerinin tedrisâtı açısından da aralarında epeyce bir fark bulunduğu anlaşılmaktadır.

Bu karşılaştırmalar ve şu ana kadar dârulhadislerle ilgili ulaşılan tarihi bilgiler, Osmanlı dârulhadislerindeki hadis öğretim faaliyetlerinin diğer İslâm ülkelerinden geri kalmadığını dile getiren araştırmacıların –iyimser- yorumlarının gerçeği yansıtmadığını göstermektedir. Biyografi eserlerinde ve tarihi kaynaklarda, XV ve XVI. yüzyıllarda Edirne ve İstanbul merkezli dârulhadislerde ve medreselerde hadis usûlüne dâir bir dersten bahsedilmemektedir. Konuyla ilgili bilgi veren araştırmacıların kaynak gösterdikleri Uzunçarşılı ve Baltacı, dârulhadislerin programına ilişkin bazı kitap isimleri zikretmişler fakat bu hususta tarihi bir vesîkaya atıfta bulunmamışlardır. Baltacı kendisi de dârulhadislerin programı ile ilgili kesin bir bilginin bulunmadığını bazı yerlerde açık bir şekilde dile getirmiştir. Dolayısıyla ikincil kaynaklar kullanılarak, medreselerden farklı olarak dârulhadislerde okutulduğu söylenen hadis usûlü dersleri, dârulhadislerin İslâm dünyasında temsil ettiği kurumsal kimliğe matuf değerlendirmeler olup, şu an itibarı ile tahminden öteye geçmemektedir. Osmanlı âlimlerinin biyografilerinde ve Edirne ve Süleymaniye Dârulhadisi'nin vakfiyelerindeki kitap listelerinde hadis usûlü eserlerine rastlanılmaması, erken dönemde Osmanlı ilmî muhitinde müstakil bir hadis usûlü dersinin okutulmadığına dâir açık bir referanstır. Burada, Osmanlı ulemâsının fıkıh usûlü kitaplarının içerisinde yer alan bazı hadis usûlü konuları ile iktifâ ettikleri söylenebilir.

Öte yandan Edirne ve Süleymaniye Dârulhadisi'nin vakfiyesindeki kitaplar arasında; müsned, musannef ve mu'cem nev'inden hiçbir esere rastlanılmaması, yine ricâl ve tabakat konusunda birkaç eser dışında kayda değer bir kitap isminin bulunmaması, ilk dönem itibarı ile İstanbul ve çevresindeki ilmî muhitte hadis ilimlerinin tedris ve te'lif bağlamında tercih edilmediğini göstermektedir. Zira hadis ilimlerinin ana kaynakları olarak bilinen mezkûr musannefâtın bulunmadığı ilmî muhitte, yaygın bir hadis eğitimi yahut üst düzeyde hadis çalışmalarından bahsedilmesi tahminden öteye geçmeyecektir. Yine söz konusu hadis kaynaklarına erken dönemde pek rastlanılmaması, ilk dönemlerde rivayet ilimlerinin ulemâ arasında heyecan uyandırmadığı şeklinde de yorumlanabilir.

İstanbul merkezli Osmanlı dârulhadisleri, Devlet-i Aliyye'nin teessüs ve takkarrur dönemlerinde kazandığı bürokrat okulu kimliği ile beraber hadis ilimlerinin gelişmesine beklenen ölçüde katkı sağlayamamıştır. Kevserî başta olmak

üzere son dönem icâzetnâmelerinde yer alan silsilelerin tarihçesinden ve ulemânın biyografilerinden anlaşıldığı kadarıyla, tarihin akışı içerisinde Osmanlı ilmî çevreleri arasında hadis ilimlerinin yaygınlaşması, XVII. yüzyıldan sonrasına rastlamakta ve bunların kaynağı da ilk dönemlere kadar uzanmamaktadır.

Hadis İlimlerinin Tedrîsâtı Açısından Osmanlı Dârulhadisleri

Öz ■ Dârulhadis medreseleri, İslâm dünyasında hadis ilimlerinin daha sistemli bir şekilde tedrîs edilmesi için açılan ve hadis ihtisâs medresesi olarak da bilinen özel nitelikli eğitim kurumlarıdır. İlk defa XII. asırda Şam'da açılan dârulhadisler, kısa sürede İslâm coğrafyasının çeşitli bölgelerine yayılmış, bu arada XIII. asrın ilk yarısında Çankırı Dârulhadisi'nin açılması ile Anadolu eğitim ve kültür hayatına girmiştir. Osmanlılarda da XV. asırda açılan Edirne Dârulhadisi ve XVI. asırdaki Süleymaniye Dârulhadisi medreselerin en üst basamağında yer almıştır. Son zamanlarda Osmanlı hadis çalışmaları ile ilgili araştırmalarda, dârulhadislerin müfredâtının tesbitine yönelik incelemeler hız kazanmış durumdadır. Umûmî medrese müfredâtı ile ilgili bilgi veren birçok yazılı belge ve kaynak bulunmasına rağmen, Osmanlı dârulhadislerinin programı hakkında şu ana kadar kesin bir bilgiye ulaşılmış değildir. Bu çalışmada öncelikle konuyla ilgili kaynaklar tahlil edilerek, yüksek pâyeli Edirne ve Süleymaniye Dârulhadisi'ndeki hadis eğitiminin niteliği ve verimliliği üzerinde durulacaktır.

Anahtar kelimeler: Osmanlı, Dârulhadis, Hadis Eğitimi

Bibliyografya

- Atay, Hüseyin: *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi Medrese Programları – İcâzetnâmeler İslahat Hareketleri*, İstanbul: Dergah Yayınları 1983.
- Ayaz, Kadir: *Molla Gürânî ve el-Kevseru'l-Cârî ilâ Riyâdî Ehâdisi'l-Buhârî*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi) Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014.
- Baltacı, Cahid: *XV. ve XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları 2005.
- İslâm Medeniyeti Tarihi*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları 2007.
- Bilge, Mustafa: *İlk Osmanlı Medreseleri*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları 1984.
- Bozkurt, Nebi: "Dârülhadis", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, VIII (İstanbul, 1993), s. 527-29.

HADİS İLİMLERİNİN TEDRİSÂTI AÇISINDAN
OSMANLI DÂRULHADİSLERİ

- Bursalı, Mehmet Tahir Efendi: *Osmanlı Müellifleri*, haz. A. Fikri Yavuz ve İsmail Özen, İstanbul: Meral Yayınları.
- Cihan, Sadık: “Osmanlı Devrinde Türk Hadisçileri Tarafından Yazılan Usulü Hadis Eserleri, Risâleleri ve Nuhbetü'l-Fiker Üzerine Yazılan Şerh ve Tercümeleler”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1 (Erzurum, 1976), s. 127-36.
- Çiftçi, Mehdi: *Süleymaniye Dârü'lhadisi (XVI-XVII. Asırlar)*, İstanbul: Kitabevi Yayınları 2013.
- Gökay, Orhan Şaik: “Kâtib Çelebi; Hayatı – Şahsiyeti - Eserleri”, *Kâtib Çelebi Hayatı ve Eserleri Hakkında İncelemeler*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları 1991, s. 3-90.
- Gül, Ahmet: *Osmanlı Medreselerinde Eğitim - Öğretim ve Bunlar Arasında Dâru'l-Hadislerin Yeri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları 1997.
- Emecen, Feridun M.: *Osmanlı Klasik Çağında Siyaset*, İstanbul: Timaş Yayınları 2011.
- Emin Bey: “Tarihçe-i Tarîk-i Tedrîs”, *İlmiyye Sâlnâmesi*, İstanbul: Matbaa-i Âmire 1334, s. 642-651.
- Erdem, Elif: “Anadolu'daki Dârü'l-Hadislerin Mahiyeti”, Muhittin Düzenli (ed.), *Anadolu'da Hadis Geleneği ve Dâru'l-hadisler*, Samsun, 2011, s. 175-189.
- Halaçoğlu, Yusuf: *XIV – XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilâtı ve Sosyal Yapı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları 2007.
- Hatiboğlu, İbrahim: “Süleyman Fâzıl Efendi”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XXXVIII (İstanbul, 2010), s. 86-87.
- Hüseyin Hüsameddin, Abdîzâde: *Amasya Tarihi*, İstanbul: Hükümet Matbaası 1327-1330.
- İlmiyye Sâlnâmesi*, İstanbul: Matbaa-i Âmire 1334.
- İpşirli, Mehmet: “Medrese (Osmanlı Dönemi)”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XXVIII (İstanbul, 2010), s. 327-333.
- İzgi, Cevat: *Osmanlı Medreselerinde İlim*, İstanbul: İz Yayıncılık 1997.
- Karacabey, Salih: “XV ve XVI. Asır Osmanlı Medreselerinde Hadis Öğretimi”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, IV, 4 (Bursa, 1992), s. 227-235.
-, “Osmanlı Medreselerinin Son Dönemi'nde Hadis Öğretimi”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, VIII, 8 (Bursa, 1999), s. 149-169.
-, “Hadis Öğretiminde Medrese ve Dâru'l-hadislerin Yeri”, Muhittin Düzenli (ed.), *Anadolu'da Hadis Geleneği ve Dâru'l-hadisler*, Samsun, 2011, s. 217-243.
- Kâtib Çelebi: Mustafa İbn Abdillâh, *Keşfu'z-zunûn an esâmi'l-kütübi vel-funûn*, nşr. Şerafeddin Yaltkaya ve Kilisli Rifat Bilge, İstanbul, 1941.

-, *Mizanu'l-hak fi İhtiyârî'l- ahakk*, nşr. Ebü'z-Ziyâ (Koçi Bey Risâlesi ile beraber), İstanbul, 1306.
- Kazıcı, Ziya: *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları 2010.
- Keversî, Muhammed Zâhid: *et-Tabrîru'l-vecîz fîmâ yebteğîhi'l-müstecîz*, nşr. Abdulfettâh Ebû Ğudde, Haleb: Mektebü'l-matbûâtî'l-İslâmiyye 1413/1993.
- Koçkuzu, Ali Osman: *Hadis İlimleri ve Hadis Tarihi*, İstanbul: Dergah Yayınları 1983.
- Kürkçüoğlu, Kemal Edib (haz.): *Süleymaniye Vakfıyesi*, Ankara: Vakıflar Umum Müdürlüğü Yayınları 1962.
- Lekesiz, M. Hulûsi: "Osmanlı İlmî Zihniyeti: Teşekkülü, Gelişmesi ve Çözülmesi Üzerine Bir Tahlil Denemesi", *Türk Yurdu*, XI, 49 (Eylül-1991), s. 20-31.
- Memiş, İbrahim: "Anadolu Hadis Geleneğinde Edirne Dâru'l-hadisinin Yeri", Muhittin Düzenli (ed.), *Anadolu'da Hadis Geleneği ve Dârü'l-Hadisler*, Samsun, 2011, s. 119-134.
- Ocak, Ahmet Yaşar: "Klasik Dönem Osmanlı Düşünce Hayatı", *Türkler*, XI (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları 2002), s. 15-26.
- Okiç, M. Tayyib: *Bazı Hadis Meseleleri Üzerinde Tetkikler*, İstanbul: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları 1959.
- Özafşar, Mehmet Emin: "Osmanlı Eğitim, Kültür ve Sanat Hayatında Hadis", Hasan Ceval Güzel v.dğr. (ed.), *Türkler*, XI (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları 2002), s. 356-369.
- Şevketî Efendi, Eşrefzâde: *Medâris-i İslâmiyye Islahat Programı*, İstanbul: Hürriyet Matbaası 1329.
- Taşköprizâde, Ahmed İbn Mustafa: *eş-Şekâiku'n-Numâniyye fi Ulemâi'd-Devleti'l-Osmâniyye*, İstanbul, Dersaadet Yayınları.
- Tobay, Ahmet, *Yusuf Efendizâde Abdullah Hilmi ve Hadis Şerhçiliğindeki Yeri*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1991.
- Topaloğlu, Nuri: *Selçuklu Devri Muhaddisleri*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları 1988.
- Unan, Fahri: *Kuruluşundan Günümüze Fâtih Külliyesi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları 2003.
-, "Klasik dönem Osmanlı medreselerinde eğitim üzerine yapılmış çalışmalara dair bir bibliyografya denemesi", *Divân İlmî Araştırmalar*, 18 (İstanbul, 2005/1) s. 79-114.
-, "Osmanlı Medrese Ulemâsi: İlim Anlayışı ve İlmî Verim", *Koomduk İlimder Jurnalı Sosyal Bilimler Dergisi*, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, 5 (Bişkek, 2003), s. 14-33.

HADİS İLİMLERİNİN TEDRİSÂTI AÇISINDAN
OSMANLI DÂRULHADİSLERİ

- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı: *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları 1988.
-, *Büyük Osmanlı Tarihi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları)
- Ünver, A. Süheyl: *İstanbul Üniversitesi Tarihine Başlangıç Fatih Külliyesi ve zamanı ilim hayatı*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları 1946.
- Yardım, Ali: "Osmanlı Devrinde Dârülhadîsler", Güler Eren (ed.), *Osmanlı*, VIII (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları 1999), s. 163-175.
-, "Dârulhadis (Anadolu Selçukluları ve Osmanlılar'da Dârulhadis)", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, VIII (İstanbul, 1993), s. 529-532.
-, "Aclûnî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, I (İstanbul, 1988), s. 327-28.
- Yavuz, Yusuf Şevki: "Taşköprizâde" Ahmed Efendi", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XL (İstanbul, 2011), s. 151-152.
- Yıldırım, Selahattin: *Osmanlı Dönemi Anadolu Muhaddisleri (Hicri VII-IX. Asır)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi) İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1994.
-, *Osmanlı İlim Geleneğinde Edirne Dârulhadîsi ve Müderrisleri*, İstanbul, 2001.
-, "Osmanlı Muhaddisleri'nin Eserleri ve Bunlar Arasında Kırk Hadis Çalışmalarının Yeri", Muhittin Düzenli (ed.), *Anadolu'da Hadis Geleneği ve Dâru'l-hadisler*, Samsun, 2011, s. 139-152.
-, "Osmanlı Muhaddislerinden el-Kemâhî ve el-Müheyyâ Adlı Muvatta Şerhi", *Ekev Akademi Dergisi*, 20 (İstanbul, Yaz-2004), s. 197-220.
-, "XVII. Yüzyıl Osmanlı Muhaddisleri ve Eserleri", *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, 14 (İstanbul, 2004), s. 152-182.
- Yücel, Ekrem: "Dâru'l-hadislerin Müfredatı ve Eğitimi", Muhittin Düzenli (ed.), *Anadolu'da Hadis Geleneği ve Dâru'l-hadisler*, Samsun, 2011, s. 273-292.
- Zirikli, Hayreddin, *el-A'lâm Kâmûsu terâcimi li eşheri'r-ricâl ve'n-nisâi mine'l-Arabi ve'l-mustêribîne ve'l-müstêrikîn*, Beyrut, Dâru'l-İlm li'l-melâyîn 2002.